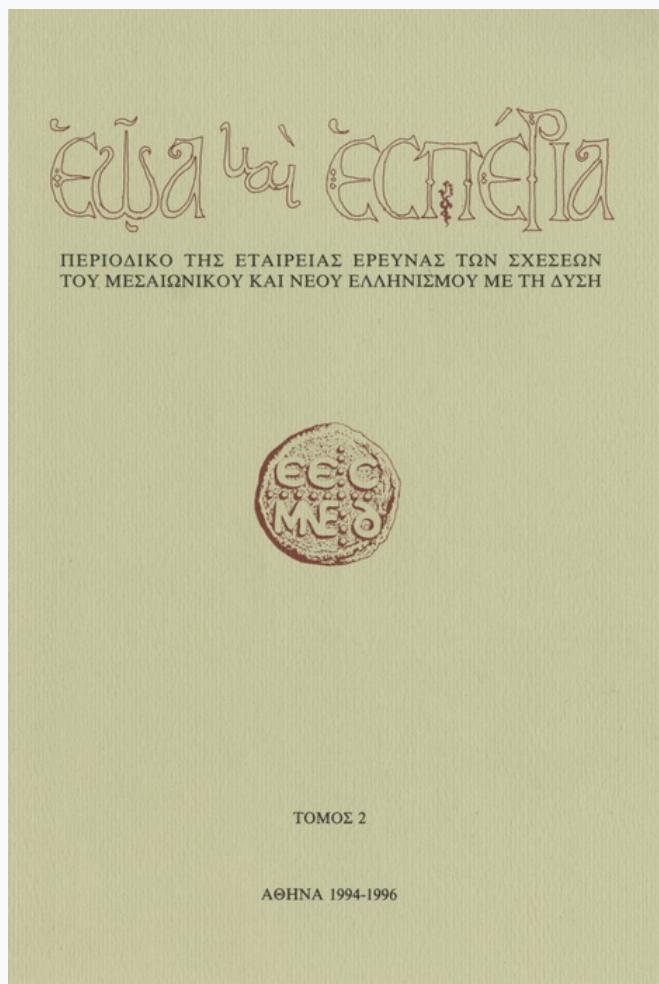

Eoa kai Esperia

Vol 2 (1996)

Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/eoaesperia.29](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.29)

To cite this article:

ΜΑΚΡΙΔΗΣ Β. Ν. (1996). Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ. *Eoa Kai Esperia*, 2, 9–70. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.29>

Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ*

I

Ἡ συνάντηση καί ἡ ἐπακόλουθη σύγκρουση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί διαφόρων συντηρητικῶν κύκλων μέ τοὺς φορεῖς τῶν νέων ιδεῶν σημάδεψαν χαρακτηριστικά τὴν περίοδο τοῦ (νεο)ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἰδικότερα, τὸ σημεῖο στοῦ ὁποῖο ἐστιάζεται ἡ προσοχή πολλῶν ἐρευνητῶν, εἶναι ἡ *διαπίστωση τῶν ἐκάστοτε αἰτίων*, τὰ ὁποῖα συνέβαλαν στὴν ἐμφάνιση τῶν συγκρούσεων αὐτῶν. Ἀντικείμενο τοῦ παρόντος ἄρθρου εἶναι μιὰ ἀρκετὰ εἰδική περίπτωση, ἡ ὁποία δὲν ἀποτέλεσε πάντως κάποιο οὐσιαστικό σημεῖο σύγκρουσης τότε, ὅπως ἄλλα πολὺ γνωστότερα θέματα (π.χ. ἡ ἡλιοκεντρικὴ θεωρία καί ἡ πληθὺς τῶν κόσμων). Ἐν τούτοις, ὁ *τρόπος* μέ τὸν ὁποῖο συζητήθηκε τὸ ὅλο θέμα, ἔστω καί σέ καθαρά ιδιωτικό ἐπίπεδο, εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικός. Συγκεκριμένα, μᾶς παρουσιάζει τὸ πῶς λειτουργοῦσε τότε μιὰ *συλλογικὴ νοοτροπία* κυρίως ἀνάμεσα σέ ἐκκλησιαστικούς ἄνδρες, εἴτε στοῦ ἐπίπεδο τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας, εἴτε ὄχι. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ συχνά ὁδηγοῦσε στοῦ νὰ θεωροῦνται νέες ιδέες καί ἀνακαλύψεις ὑποπτες καί ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία καί συνέβαλε ἔτσι στοῦ νὰ ἐμφανίζονται διάφορα προβλήματα σχετικά μέ τὴν ἀποδοχή τους. Τὸ θέμα μέ ἀφορμὴ τὸ ὁποῖο ἐγίνε τότε ἡ ἐν λόγῳ συζήτηση, εἶναι μάλιστα κατεξοχήν ἐπίκαιρο. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, τοῦ Νέου Κόσμου (*novus mundus*), τῆς ὁποίας γιορτάστηκαν πρόσφατα - ἢ κατ' ἄλλους ἀποτιμήθηκαν κριτικά λόγῳ τῶν γνωστῶν ἀρνητικῶν συνεπειῶν σέ διάφορους τομεῖς¹ - τὰ 500

* Τὸ παρὸν ἄρθρο βασίζεται σέ ἀνακοίνωση στοῦ Διεθνὲς Συνέδριου «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: 1750-1821. Ἡ πρόσληψη τῶν εὐρωπαϊκῶν ιδεῶν καί ὁ ἀναγεννώμενος Ἑλληνισμός» (Βόλος, 27-30 Μαΐου 1993), τὸ ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένο στὴ μνήμη Κ. Θ. Δημαρᾶ.

1. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει γίνε ἀφορμὴ νὰ συζητηθεῖ εὐρύτατα ἡ ἐπέτειος αὐτὴ. Βλ. ἐνδεικτικὰ μερικά περιοδικὰ πού ἀφιέρωσαν τεύχη τους στοῦ ὅλο θέμα: *Evangelische Theologie* 51 (1991), *Archives de Sciences Sociales des Religions* 37 (1992), *Münchener Theologische Zeitschrift* 43/3 (1992), *Theologisch-Praktische Quartalschrift* 140/3 (1992)

χρόνια από την «έπίσημη» ανακάλυψή της στις 12 Οκτωβρίου 1492 από τόν Χριστόφορο Κολόμβο².

Κύρια πηγή μας για την έρευνα αυτή αποτελούν δύο επιστολές. Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ ἱεροδιάκονου Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη πρὸς τόν Νικηφόρο Θεοτόκη (25 Αυγούστου 1773), ἡ δὲ δεύτερη περιέχει τὴ σχετικὴ ἀπάντηση τοῦ Θεοτόκη (30 Ὀκτωβρίου 1773)³. Πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τοὺς γνωστότερους κληρικούς καὶ πνευματικούς ἄνδρες τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὁ Νεόφυτος (1713-1784), γνωστός ὡς ὁ «ἐξ Ἑβραίων»⁴, εἶχε διδάξει, μεταξύ τῶν ἄλλων, στήν Ἀθωνιάδα ὡς διευθυντὴς ἀπὸ τὸ 1749 καὶ εἶχε ὀρισμένες διαφωνίες μέ τόν Εὐγένιο Βούλγαρι, ὅταν αὐτὸς ἀνέλαβε τὴ

καὶ *Monthly Review* 44/3 (1992). Βλ. καὶ B. BIGELOW et al., eds., *Rethinking Columbus: Teaching About the 500th Anniversary of Columbus's Arrival in America*, Milwaukee 1991. Βλ. ἐπίσης *Unser Amerika. 500 Jahre indianischer Widerstand*, hrsg. von der Gesellschaft für bedrohte Völker, Wien 1992. Βλ. καὶ ἓνα σχετικὰ παλαιότερο ἔργο: F. JENNINGS, *The Invasion of America*, New York 1976.

2. Ὑπάρχει τεράστια βιβλιογραφία γιὰ τόν Κολόμβο καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ στίς ἐξερευνήσεις. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ σχετικὸ ἄρθρο στό *Dictionary of Scientific Biography*, Supplement I, 15 (1978) 87-91, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης πρὶ πρόσφατα P. E. TAVIANI, *Christopher Columbus. The Grand Design*, London 1985. Γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ κατάκτηση τῆς Ἀμερικῆς, βλ. ἐνδεικτικὰ F. MORALES PADRÓN, *Historia del descubrimiento y conquista de América*, Madrid 1990⁵.
3. Οἱ δύο ἐπιστολές ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀρχικά ἀπὸ τόν Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΑ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου Θεοτόκη πονήματα ἱερὰ ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφου τεύχους τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, Ἀθῆναι 1890, σ. 44-53, καὶ ἄργότερα ἀπὸ τόν κώδικα τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀναγνάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφίων (1759-1824). Ἀνέκδοτος χειρόγραφος κώδικας, ἐκδότης Γ. Ἀντωνιάδης, πρόλογος καὶ φιλολογικὴ παρουσίαση Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. 493-501. Περιέχονται ἐπίσης στό χειρόγραφο 82 τοῦ ἔτους 1785 (σ. 47-48 καὶ 53-63 ἀντίστοιχα) τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖο βρίσκεται, μαζί μέ τὰ ὑπόλοιπα, στή βιβλιοθήκη τῆς Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας στήν Ἀγκυρά. Βλ. P. MORAUX, *Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire. Catalogue des Manuscrits Grecs (Fonds du Syllagos)*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XII. Seri - No. 4, Ankara 1964, σ. 135-136. Στό παρόν ἄρθρο παραπέμπουμε στήν ἐκδοση τοῦ Σακκελίωνα.
4. Δέν θὰ ὑπεισέλθουμε ἐδῶ στό θέμα τοῦ ἂν ὁ Νεόφυτος αὐτὸς ταυτίζεται μέ τόν ὁμόνυμο συγγραφέα τοῦ ἀντιουδαϊκοῦ ἔργου Ἀνατροπὴ τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs* (Institute for Balkan Studies 142), Thessaloniki 1974, σ. 429-430. Α. ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ, Ἐνας ἄγνωστος ὕμνος τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, *Σπείρα. Γλῶσσα - Ποίηση* 8 (Μάιος 1981) 449-475, στίς σ. 472-473. Οἱ Χ. Σ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τόν ΙΗ' αἰῶνα, *Θεσσαλονίκη* 1969, σ. 16, 28, καὶ Κ. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων, Ἐν Ἀθήναις 1991², σ. 32, ταυτίζουν πάντως τοὺς δύο Νεόφυτους.

διεύθυνση της σχολής τό 1753. Ἀργότερα ὁμως, συμφιλώθηκε καί διατήρησε ἀλληλογραφία μαζί του. Ἐπίσης διατέλεσε καθηγητής στήν «Αὐθεντική» Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου. Ἀναμείχθηκε ἐνεργά στό κίνημα τῶν Κολλυβάδων καί τό ὑποστήριξε ἐνθερμα. Παρότι δέν δημοσίευσε ἀρκετά, πολλά ἔργα του σέ χειρόγραφη μορφή μαρτυροῦν γιά τό εὖρος κυρίως τῶν θεολογικῶν ἀλλά καί τῶν φιλολογικῶν του γνώσεων. Πρόκειται γιά ἕνα ἀρκετά παρεξηγημένο πρόσωπο σήμερα, πιθανότατα λόγω τοῦ ἐριστικοῦ του χαρακτήρα, τό ὁποῖο ἐν τούτοις ἐπαιξε ἕναν ἀρκετά σημαντικό ρόλο στίς πνευματικές ἐξελίξεις τοῦ 18ου αἰώνα⁵. Τήν ἐπιστολή τοῦ Θεοτόκη, ὁ ὁποῖος τόν ὀνόμασε ἐκεῖ ἱεροδιδάσκαλο, ἔλαβε πιθανότατα δταν βρισκόταν ἀπό τό 1770 μέχρι τό 1773 στό Βραζον (Kronstadt)⁶.

Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (15 Φεβρουαρίου 1731 - 31 Μαΐου 1800), ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, εἶναι σαφῶς πολύ πιό γνωστός, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιβλητική μορφή τοῦ 18ου αἰώνα⁷. Ἄν καί δίδαξε καί ἀσχολήθηκε συστηματικά μέ τίς φυσικές-θετικές ἐπιστήμες, ἐν τούτοις δέν ἔγινε ἀντικείμενο κριτικῆς (πλήν ἐλαχίστων περιπτώσεων, π.χ. κατά τή δεύτερη παραμονή του στό Ἰάσιο γύρω στά 1775/76). Ὁ Θεοτόκης ἔχαιρε μεγάλου κύρους σέ ἐκκλησιαστικούς, πολιτικούς καί γενικότερα πνευματικούς κύκλους τῆς ἐποχῆς⁸. Αὐτό ὀφείλεται, ἀφ' ἐνός μέν στήν

5. Βλ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις, ὅπ.π., σ. 16-28. CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ὅπ.π., σ. 413-431. Α. Θ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀδαμάντιος Κοραῖς καί Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης, *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραῖς καί Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 101-108. Γ. Θ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης (Ὁ ἐκ Πατρῶν διδάσκαλος τοῦ Γένους), Πάτρα 1992.

6. Βλ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις, ὅπ.π., σ. 21-22. Κατά τήν CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ὅπ.π., σ. 415, ὁ Νεόφυτος ἔμεινε 6 χρόνια στό Βραζον, ὅπου δίδαξε καί στό ἐλληνικό σχολεῖο τῆς περιοχῆς. Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ γνώσεις γιά τόν Χ. Κολόμβο καί τό Νέο Κόσμο ἦταν ἀρκετά διαδεδομένες γενικά στό ρουμανικό χῶρο καί μάλιστα τό 18ο αἰώνα. Βλ. σχετικά E. DENIZE, *Imaginea lui Columb și a lumii noi în cultura română veche*, *Revista istorică* 3 (1992) 937-953, κυρίως στίς σ. 944-950.

7. Γιά τόν Θεοτόκη βλ. ΖΩΗ ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) καί ἡ συμβολή αὐτοῦ εἰς τήν παιδείαν τοῦ Γένους, Ἀθήναι 1979. D. STIERNON, Nicéphore Théotokès, *Dictionnaire de Spiritualité* 11 (1982) 208-214. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, München 1988, σ. 366-371.

8. Ὅπως τόνισε ὁ Γ. Ι. ΖΑΒΙΑΣ, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν Θέατρον, ἀνατύπωσης Α' ἐκδόσεως, ἐπιμέλεια Τ. Α. Γριτσοπούλου (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν 11), Ἀθήναι 1972, σ. 491-492, ὁ Θεοτόκης ἦταν «ρήτωρ γλαφυρώτατος, ἡ γάρ φύσις καί τέχνη εἰς αὐτόν συνέδραμον, σοφάτατος εἰς τά τῆς παλαιᾶς καί νεωτέρας φιλοσοφίας, εἰς τά τῆς θεολογίας οὐδενός δεύτερος ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, καί Μαθηματικός ἄριστος· μάρτυς τοῦ λόγου τά τῆς φιλοσόφου καί θεολόγου ψυχῆς αὐτοῦ πονήματα».

καταγωγή του από παλιά και έπιφανή οίκογένεια της Κέρκυρας⁹, αφ' ετέρου δέ στην ευρεία του μόρφωση και στο γεγονός ότι παρέμεινε πιστός στην 'Ορθόδοξη παράδοση. Τήν παραπάνω έπιστολή έστειλε ο Θεοτόκης στον Νεόφυτο από τή Λειψία, όπου βρισκόταν ήδη από τό 1765 και είχε εκδόσει μερικά από τά σημαντικότερα έργα του.

Τό θέμα πού προκάλεσε τήν ανταλλαγή τών παραπάνω έπιστολών, είχε νά κάνει μέ τά *θεολογικά προβλήματα*, τά όποια σχετιζόνταν μέ τήν ανακάλυψη τής 'Αμερικής και τά όποια αντιμετώπιζε ο Νεόφυτος¹⁰. Πρέπει νά σημειωθεί στο σημείο αυτό παρενθετικά ότι τό θέμα « 'Αμερική» άπασχολούσε σέ κάποιο βαθμό τούς Έλληνες τήν περίοδο του (νεο)ελληνικού Διαφωτισμού και μάλιστα από διάφορες σκοπιές (π.χ. ως πρότυπο για πολιτειακή όργάνωση ή και από άπλή περιέργεια). 'Ο 'Αδαμάντιος Κοραής, λόγου χάριν, είχε άλληλογραφία μέ τόν Thomas Jefferson¹¹ και τόν Edward Everett¹², ένω ο Δανιήλ Φιλιππίδης έδειξε έντονο ένδιαφέρον νά πληροφορηθεί όσο τό δυνατόν περισσότερα για τή νέα ήπειρο, τήν «'Αγγλαμερική» (Anglamérique)¹³, όπως τήν ονόμαζε¹⁴. Πολλές γνώσεις για τή νέα ήπειρο διαδίδονταν τήν περίοδο εκείνη και μέ τή μετάφραση στά ελληνικά διαφόρων ξένων σχετικών έργων¹⁵. Είναι γνωστή δέ ή

9. Βλ. M.-D. STURDZA, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Paris 1983, σ. 426-432, κυρίως στίς σ. 427, 430.
10. 'Η άλληλογραφία αυτή είναι ήδη αρκετά γνωστή (από τόν κώδικα του Γ. Κ. Βελλίου) και έχει μνημονευτεί συχνά, παρότι δέν έχει τύχει ακόμη συστηματικής ανάλυσης και έκτενους σχολιασμού. Βλ. π.χ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Νικηφόρος Θεοτόκης, *Πανδώρα* 4, φ. 87 (1 Νοεμβρίου 1853) 371-375, στή σ. 374. Χ. ΦΙΑΝΤΑΣ, Έμμανουήλ Γλυζώνιος, *Πανδώρα* 9, φ. 204 (15 Σεπτεμβρίου 1858) 273-281, στή σ. 280.
11. Βλ. S. G. CHACONAS, The Jefferson-Korais Correspondence, *The Journal of Modern History* 14 (1942) 64-70, 593-596. A. S. HORTON, Jefferson and Korais: The American Revolution and the Greek Constitution, *Comparative Literature Studies* 13 (1976) 323-329.
12. Βλ. G. C. SOULIS, Adamantios Korais and Edward Everett, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, t. II, Athènes 1953, σ. 397-407. Μέ τόν Everett είχε άλληλογραφία και ο 'Ιωάννης Καποδίστριας. Βλ. σχετικά G. C. SOULIS, Everett-Kapodistrias Correspondence, *The Journal of Modern History* 26 (1954) 272-273.
13. ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - BARBIÉ DU BOCAGE - ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ, 'Άλληλογραφία (1794-1819), έκδοση, σχόλια Αικατερίνης Κουμαριανού, 'Αθήνα 1966, σ. 135. Σέ μιá άλλη περίπτωση, ο Φιλιππίδης συνέκρινε τήν ανακάλυψη τής δομής και τών νόμων του φυσικού κόσμου (π.χ. από τόν Newton) μ' εκείνη τής 'Αμερικής από τόν Κολόμβο, άν και θεώρησε τήν πρώτη άσύγκριτα πολυτιμότερη. Βλ. Χ. Θ. ΞΕΝΑΚΗΣ, Τά σχόλια και οι προσθήκες του Δανιήλ Φιλιππίδη στα μεταφρασμένα άνέκδοτα χειρόγραφα τής Φυσικο-χημείας του Brissot, *Άρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 9 (1991) 33-63, στή σ. 46.
14. Σχετικά μέ τήν όνομασία τής νέας ήπείρου, βλ. F. LAUBENBERGER, The Naming of America, *The Sixteenth Century Journal* 13 (1982) 91-113.
15. Βλ. π.χ. τή μετάφραση του έργου του FRANÇOIS-RENÉ, VICOMTE DE CHATEAUBRIAND

μεταναστευτική προσπάθεια περίπου χιλίων οικογενειών Ἑλλήνων με τή βοήθεια τοῦ Dr. Andrew Turnbull τό 1768¹⁶, οἱ ὁποῖοι ἱδρυσαν στή Φλώριδα τήν ἀποικία Νέα Σμύρνη¹⁷. Ἐπίσης, σέ κάποιο ἔντονα ἀντικληρικαλιστικό κείμενο τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τόνισε ὅτι σκόπευε νά ἐγκαταλείψει «τὴν δύστυχην Ἑλλάδα στενάζουσαν ὑπὸ τόν ζυγόν τῶν λαοπλάνων» καί νά μεταβεῖ στή Φιλαδέλφεια τῆς Ἀμερικῆς, ζητώντας στό Νέο Κόσμο «νέαν πατρίδα»¹⁸. Ἀξίζει ἐπίσης νά ἀναφερθεῖ καί τό γεγονός ὅτι διάφοροι Ἕλληνες εἶχαν συμβάλει παλαιότερα στήν ἀνακάλυψη καί ἐξερεύνηση τῆς Ἀμερικῆς¹⁹ καί ὅτι ὑπάρχουν θεωρίες σχετικά μέ τήν ἑλληνική καταγωγή τοῦ Κολόμβου²⁰. Παράλληλα, διάφορες γνώσεις γιά τή νέα ἡπειρο ἦταν ἀρκετά διαδεδομένες καί ἀνάμεσα στούς Ὀθωμανούς Τούρκους, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ἔργα τοῦ Piri Reis²¹ καί κυρίως ἀπό τό ἔργο Tarih-i Hind-i Garbi ἑνός ἀνώνυμου συγγραφέα γύρω στά 1580 (πρώτη ἐκτύπωση τό 1730, ἀνατύπωση τό 1875), τό ὁποῖο σώζεται σέ πολλά χειρόγραφα καί εἶχε ἀρκετά σημαντική διάδοση τότε²².

(1768-1848), Ἀταλά ἢ οἱ ἔρωτες δύο ἀγρίων ἐγχωρίων τῆς Βορείου Ἀμερικῆς [...], Βενετία 1805 καί τοῦ ἔργου τοῦ JOACHIM HEINRICH CAMPE (1746-1818), Ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς. Βιβλίον ψυχαγωγικόν διά παῖδας καί νεανίσκους, τ. Α΄-Γ΄, Βιέννη 1820.

16. Βλ. τή σχετική μαρτυρία τοῦ Γεωργίου Λασσάνη: Κ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τρία ἀνέκδοτα ἱστορικά δοκίμια τοῦ Φιλικοῦ Γεωργίου Λασσάνη, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 55-56.
17. Γιά τήν προσπάθεια αὐτή, βλ. τήν κατατοπιστική μελέτη τοῦ Ε. Ρ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, New Smyrna. An Eighteenth Century Greek Odyssey, Brookline, MA 1978², ἑλλ. μετάφραση, Ἀθήνα, Κάλβος 1972.
18. Βλ. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Ἰδεολογικές συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στή Σμύρνη (1809-1810), *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 3 (1982) 9-39, στή σ. 12.
19. Βλ. Χ. Δ. ΛΑΖΟΣ, Ἕλληνες στήν ἀνακάλυψη καί ἐξερεύνηση τῆς Ἀμερικῆς, Ἀθήνα 1990.
20. Βλ. Δ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, Ἡ ἑλληνική καταγωγή τοῦ Χριστοφόρου Κολόμβου, Ἀθήνα 1950. Χ. Δ. ΛΑΖΟΣ, Χριστόφορος Κολόμβος. Ἐνα ἑλληνικό πρόβλημα, Ἀθήνα 1992. Α. ΛΑΓΚΑΔΑΣ - Μ. ΜΑΡΗΣ, Ἕλληνας ἦταν ὁ Χριστόφορος Κολόμβος. Μιά ἱστορική ἔρευνα, Ἀθήνα 1993.
21. Γιά τήν προσωπικότητα καί τό ἔργο του, βλ. Ρ. ΚΑΗΛΕ, Piri Reis, the Turkish Sailor and Cartographer, *The Journal of the Pakistan Historical Society* 4 (1956) 99-108. Α. C. HESS, Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery, *Terrae Incognitae* 6 (1974) 19-37.
22. Βλ. Τ. D. GOODRICH, The Ottoman Turks and the New World. A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-Century Ottoman Americana (Near and Middle East Monographs, N.S., 3), Wiesbaden 1990. Βλ. καί τή βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπό τήν Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ στήν *Orientalistische Literaturzeitung* 87 (1992) 285-287.

II

Πρίν όμως παραθέσουμε αναλυτικά τις άπορίες του Νεόφυτου και την απάντηση του Θεοτόκη, είναι χρήσιμο νά κάνουμε μιά μικρή αναδρομή στο παρελθόν και συγκεκριμένα στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης, όπου εμφανίστηκαν για πρώτη φορά ανάλογα προβλήματα. Έτσι, οι σχετικές συζητήσεις και οι συναφείς προβληματισμοί στον ελληνικό χώρο θά μπορούσουν νά κατανοηθούν καλύτερα στο γενικότερο πλαίσιό τους.

Είναι αρχικά γνωστό ότι ή ανακάλυψη της 'Αμερικής συνέβαλε τά μέγιστα στον άναπροσανατολισμό του ανθρώπου πάνω στή γή, στήν υπέρβαση παλαιών αντίληψεων για τήν *imago mundi* καθώς και στήν αύξηση τών εξερευνητικών προσπαθειών για πληρέστερη γνώση της γής και φυσικά του σύμπαντος²³. Δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι μέσα σ' αυτό τό κλίμα άπόκτησης νέων γνώσεων, θά δημοσιευτεί μερικές δεκαετίες άργότερα, συγκεκριμένα τό 1543, τό έπαναστατικό έργο του Ν. Κοπέρνικου *De revolutionibus orbium caelestium*, ό όποίος είχε έπηρεαστεί σημαντικά άπό τίς τότε γεωγραφικές ανακαλύψεις²⁴. 'Η ανακάλυψη της 'Αμερικής δέν ήταν φυσικά ένα άμελητέο γεγονός, αλλά δημιούργησε, όπως είναι γνωστό και άπό άλλες περιπτώσεις, ποικίλα προβλήματα, κυρίως λόγω της έπαφής δύο τελείως διαφορετικών κόσμων, του Παλαιού και του Νέου²⁵. Μεταξύ αυτών ύπήρχαν και τά θεολογικά προβλήματα, τά όποια

23. Βλ. ένδεικτικά Ε. J. BURRUS, S. J., The Impact of the New World Discovery Upon the European Thought of Man, in J. ROBERT NELSON, ed., *No Man is Alien: Essays on the Unity of Mankind*, Leiden 1971, σ. 85-108. J. H. ELLIOTT, The Discovery of America and the Discovery of Man, *Proceedings of the British Academy* 58 (1972) 4-27. F. LESTRINGANT, Le déclin d' un savoir. La crise de la cosmographie à la fin de la Renaissance, *Annales* 46 (1991) 239-260. V. MAGALHÃES GODINHO, Entre mythe et utopie: les grandes découvertes. La construction de l' espace et l' invention de l' humanité aux XVe et XVIe siècles, *Archives Européennes de Sociologie* 32 (1991) 3-52.

24. Βλ. T. GOLDSTEIN, The Renaissance Concept of the Earth in its Influence Upon Copernicus, *Terrae Incognitae* 4 (1972) 19-51. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Impulses of Italian Renaissance Culture Behind the Age of Discoveries, in F. CHIAPPELLI, ed., *First Images of America. The Impact of the New World on the Old*, v. I, Berkeley/Los Angeles/London 1976, σ. 27-35. M. BÜTTNER, Kopernikus und die deutsche Geographie im 16. Jahrhundert, *Philosophia Naturalis* 14 (1973) 353-364. Για τή γνώση της ανακάλυψης της 'Αμερικής άπό τόν Κοπέρνικο, βλ. E. ROSEN, Copernicus and the Discovery of America, *The Hispanic American Historical Review* 23 (1943) 367-371.

25. Βλ. μεταξύ τών άλλων, J. H. ELLIOTT, *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge 1970. T. TODOROV, *La conquête de l' Amérique. La question de l' Autre*, Paris 1982. P. HULME, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797*, London/New York 1986. U. BITTERLI, *Die "Wilden" und die "Zivilisierten". Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung*, München 1976. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ,

μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιδιαιτέρως σημαντικά. Αιτία τους ήταν βασικά η ουσιαστική εξάρτηση όλων των πεδίων της γνώσης τήν εποχή εκείνη από την Ἀγία Γραφή και γενικότερα από θρησκευτικές απόψεις. Κάθε διεύρυνση της γνώσης κρινόταν με βάση τή συμφωνία ή τή διαφωνία της με παραδεδομένες και επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις, γεγονόσ που όδηγοῦσε σέ αποδοχή της, σέ ἀντιδράσεις ή σέ ἀδιαφορία ἀντίστοιχα. Ὑπῆρχε, βέβαια, μιά μακρόχρονη παράδοση τέτοιων τοποθετήσεων ἀπό τήν εποχή τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔλαβε διάφορες μορφές στήν πορεία ἐξέλιξῆς της²⁶. Παρά τίς σημαντικές διαφορές στήν πνευματική καί θρησκευτική ἀνέλιξη τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καί Δύσης, στοιχεῖα τῆς ἀνωτέρω παράδοσης ἐπεβίωσαν καί στίς δύο αὐτές περιοχές καί ὁδήγησαν σέ διάφορες συγκρούσεις μέ τήν ἀναδυόμενη ἐπιστήμη τούσ Νεωτέρους Χρόνους.

Βέβαια, σέ παλαιότερες ἐποχές ἡ ἐπιστήμη δέν μπορούσε νά ἀμφισβητήσῃ γενικά τό θρησκευτικό ἔλεγχο ἐπάνω της καί νά ἀναπτυχθεῖ αὐτόνομα. Πέρα ἀπό κάποιες μεμονωμένες προσπάθειες ἀνεξαρτητοποίησης, τά πρῶτα δείγματα οὐσιαστικῆς ἀποδέσμευσης ἀπό τό περιβάλλον αὐτό εἶχαν ἀρχίσει νά διαφαίνονται στόν ὀρίζοντα στά πλαίσια τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης ἀπό τήν εποχή τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὅμως ἦταν ἀδύνατο νά παραμείνῃ ἐνεργός ὁ θρησκευτικός αὐτός ἔλεγχος, ὁ ὁποῖος στά πλαίσια τῆς προϊούσας ἐκκοσμίκευσης ἄρχισε νά ὑποχωρεῖ, ὄχι μόνο ἀπό τό χῶρο τῆς ἐπιστήμης, ἀλλά καί ἀπό ἄλλους κοινωνικούς τομεῖς γενικά. Ἡ ὑποχώρηση αὐτή συνοδεύτηκε ἀπό ἔντονες διαμάχες καί συγκρούσεις, ἀφοῦ τά θρησκευτικά κέντρα ἐξουσίας δέν μπορούσαν φυσικά νά ἐγκαταλείψουν τά κεκτημένα δικαιώματά τους ἐλέγχου τῆς κοινωνίας. Ἀλλωστε, ἡ συνηθισμένη ἀκόμη σήμερα προσέγγιση διαφόρων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν ἀπό ὀρισμένους κύκλους μέ βάση θρησκευτικά κριτήρια, εἴτε γιά ἀποδοχή, εἴτε γιά κριτική, ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ἐπιβιώσεις τῆς παραπάνω μακροχρόνιας ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς.

Alte Welt - Neue Welt: Formen des europäisch-überseeischen Kulturkontakts vom 15. bis zum 18. Jh., München 1986. A. PAGDEN, *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism*, New Haven 1993. C. G. CALLOWAY, ed., *The World Turned Upside Down. Indian Voices from Early America*, New York 1994.

26. Γιά μιά συνοπτική παρουσίαση τοῦ ὅλου θέματος, βλ. V. MAKRIDES, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, Frankfurt a. M. 1995, σ. 583-603. Γιά ἓνα σχετικό παράδειγμα, βλ. τή στάση διαφόρων Χριστιανῶν συγγραφέων ἀπό τόν 4ο μέχρι τόν 7ο αἰῶνα στίς (ἐπιστημονικές) ἀπορίες πού δημιουργοῦσε ὁ ποταμός Νεῖλος: A. HERMANN, *Der Nil und die Christen*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 2 (1959) 30-69, κυρίως στίς σ. 40-43.

Ἐναμφίβολα εἶναι πολλά τὰ θέματα πού ἀποτελέσαν σημεῖα ἔριδας μεταξύ ἐπιστήμης καί θρησκείας. Ἀπό τίς μικρότερης ἰσχύος ἔριδες, αὕτη πού μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως στήν παρούσα συνάφεια, εἶναι ἐκείνη σχετικά μέ τήν ἀνακάλυψη τοῦ Νέου Κόσμου. Τά θεολογικά προβλήματα πού παρουσιάστηκαν στή Δύση²⁷ ἀναφορικά μέ τό θέμα μας, ἦταν συνοπτικά τά ἀκόλουθα:

1) Ὑπῆρχε ἀρχικά τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἰθαγενῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικής. Κατάγονταν ἀπό τοὺς Πρωτοπλάστους, Ἀδάμ καί Εὐά, ἢ ὄχι; Ἄν μέν κατάγονταν ἀπ' αὐτοὺς, ἐπεβίωσαν ὅταν ἔγινε ὁ παγκόσμιος κατακλυσμός ἐπὶ ἐποχῆς Νῶε; Ἡ μήπως τό γεγονός αὐτό δέν τοὺς εἶχε ἐπηρεάσει καθόλου, πρᾶγμα πού θά συνεπαγόταν ὅτι ὁ κατακλυσμός αὐτός δέν εἶχε παγκόσμια ἐμβέλεια. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἂν κατάγονταν ἀπό τοὺς γνωστούς ἀνθρώπους (π.χ. τῆς Εὐρώπης), πῶς ἦταν δυνατό νά εἶχαν μεταβεῖ στήν Ἀμερική οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι, διασχίζοντας ἕναν τέτοιο τεράστιο καί θεωρούμενο ἄπλωτο ὠκεανό; Πῶς βρέθηκαν ἐπίσης ὀρισμένα ζῶα στήν Ἀμερική, τὰ ὁποῖα δέν ἀπαντῶνται πουθενά ἄλλου στόν κόσμο; Ἄν τελικά δέν εἶχαν ἔτσι τὰ πράγματα, τότε ἀπό ποῦ κατάγονταν οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί καί γιά ποιό σκοπό τοὺς εἶχε πλάσει ὁ Θεός;

2) Τό ἄλλο μεγάλο πρόβλημα ἦταν ἡ σχέση τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικής μέ τοὺς τότε γνωστούς ἀνθρώπους στά πλαίσια τῆς χριστιανικῆς σωτηριολογίας. Ἄν οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί δέν κατάγονταν ἀπό τοὺς Πρωτοπλάστους, τότε θά μπορούσε νά ὑποτεθεῖ ὅτι εἶχαν πλαστεῖ καί αὐτοί κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ (Γέν. 1:26-27), ἢ ὅτι ἦταν ἄλογα ὄντα, κατώτερα ἀπό τοὺς γνωστούς ἀνθρώπους; Εἶχαν ὑποστεί οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί τίς ἐπιπτώσεις τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος; Εἶχαν καί αὐτοί κάτι ἀνάλογο μέ τόν Ἀδάμ καί τήν Εὐά; Τό γεγονός ὅτι κυκλοφοροῦσαν γυμνοί, ὅταν τοὺς παρατήρησαν γιά πρώτη φορά οἱ Εὐρωπαῖοι, ἦταν μήπως μιά ἔνδειξη τῆς φυσικότητος καί ἀθωότητάς τους καθώς καί τῆς παραδείσιας κατάστασης στήν ὁποία ζοῦσαν ἀκόμη; Ἦταν ἄρα δεκτικοί τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἢ ὑπῆρχε γι' αὐτοὺς κάποιο ἄλλο εἰδικό σχέδιο τοῦ Θεοῦ; Εἶχε μεταβεῖ ὁ Χριστός ἐκεῖ γιά νά κηρύξει; Εἶχε σώσει τοὺς

27. Γιά τό θέμα αὐτό, βλ. L. HANKE, *The Theological Significance of the Discovery of America*, in CHIAPPELLI, ed., *First Images of America*, v. I, σ. 363-389. M. VENARD, *La Bible et les Nouveaux Mondes*, in G. BEDOUELLE - B. ROUSSEL, éd., *Le Temps des Réformes et la Bible* (Bible de Tous les Temps 5), Paris 1989, σ. 489-514, στίς σ. 494-505. M. - C. BÉNASSY-BERLING, *La Bible en Amérique iberique*, in J. - R. ARMOGATHE, éd., *Le Grand Siècle et la Bible*, Bible de Tous les Temps 6, Paris 1989, σ. 505-518, στίς σ. 505-509.

ιθαγενείς αυτούς μέσω του σταυρικού του θανάτου; Ή μήπως αυτοί χρειάζονταν ακόμη κάποιον για να τους κηρύξει το χριστιανικό μήνυμα και να τους οδηγήσει στη σωτηρία; Αν η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα ήταν καταφατική, τότε πώς θα έξηγεϊτο το γεγονός ότι είχαν περάσει τόσοι αιώνες χωρίς να έχουν ακούσει οι λαοί αυτοί το σωτηριώδες χριστιανικό μήνυμα; Δεν είχε παίξει κάποιο ρόλο στην περίπτωση αυτή η πρόνοια του Θεού;

3) Τό τρίτο πρόβλημα είχε σχέση με την παντελή απουσία πληροφοριών για την Αμερική και τους κατοίκους της στην Αγία Γραφή καθώς και σε διάφορα έργα εκκλησιαστικών συγγραφέων. Για ποιο λόγο δεν είχε αποκαλυφθεί κάτι για τα θέματα αυτά; Μήπως επειδή ήταν τελείως άσχετα με τη χριστιανική σωτηριολογία; Ή μήπως δεν θά έπρεπε η Αγία Γραφή να θεωρείται οδηγός σε κάθε είδους θέμα και επομένως θά έπρεπε να περιοριστεί η αυθεντία της σε όρισμένους μόνο χώρους;

Περιττό είναι να τονιστεί ότι οι παραπάνω θεολογικές απορίες είχαν πολλές πρακτικές επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο οι Ευρωπαίοι μεταχειρίστηκαν τους ιθαγενείς πληθυσμούς της Αμερικής. Οι θεολογικές αυτές απορίες, τίς όποιες περιγράψαμε σύντομα, είναι τελείως φυσιολογικές για ανθρώπους που κινούνται και σκέπτονται αποκλειστικά μέσα σε τέτοια πλαίσια. Αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι υπάρχουν ακόμη και σήμερα πολλοί Χριστιανοί όλων των όμολογιών που σκέπτονται με παρόμοιο τρόπο αναφορικά με σχετικά θέματα, τότε οι παραπάνω χριστιανικές τοποθετήσεις τους περασμένους αιώνες πρέπει να θεωρηθούν ως έντελως φυσιολογικές, μιά και η ανθρωποκεντρική θεώρηση του σύμπαντος ήταν τότε άδιαμφισβήτητη και δεδομένη. Η αξιολόγηση κάθε διεύρυνσης του πεδίου της γνώσης - συγκεκριμένα εδώ αναφορικά με την ανακάλυψη της Αμερικής και τίς συνέπειές της - γινόταν αποκλειστικά και μόνο με θρησκευτικά κριτήρια. Στην περίπτωση μας όμως δεν είχαμε κάποια επιστημονική θεωρία, ή όποια θά μπορούσε να «άμφισβητηθεί» από θρησκευτική σκοπιά (όπως π.χ. τό κοπερνίκαιο κοσμοείδωλο), αλλά τό άδιαμφισβήτητο γεγονός της ανακάλυψης μιās νέας ήπείρου. Επόμενο ήταν λοιπόν να στραφούν οι σχετικές προσπάθειες σε κάποιο συμβιβασμό ανάμεσα στά νέα γεωγραφικά δεδομένα και στίς επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις. Από την άλλη πλευρά, σε όσους ήθελαν να απαλλάξουν την επιστήμη από θρησκευτικούς έλέγχους κάθε είδους, δόθηκε η δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τή σιωπή της Αγίας Γραφής σχετικά με την Αμερική για να αναθεωρήσουν τό μέχρι τότε άναμφισβήτητο κϋρος της στον επιστημονικό τομέα και κατ' επέκταση αυτό της Εκκλησίας. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώθηκαν επίσης πολλές θεωρίες, αντιχριστιανικές ή και πιο ουδέτερες, γεγονός που όδήγησε στην έντονη αντίδραση διαφόρων

θρησκευτικῶν κύκλων. Πρίν προχωρήσουμε σέ κάποιες λεπτομέρειες ἀναφορικά μέ τό θέμα μας, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἀνάλογες ἀπορίες, ὅπως αὐτές σχετικά μέ τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς, εἶχαν διατυπωθεῖ καί σέ δύο ἐπιπλέον περιπτώσεις ὕπαρξης «ἄλλων κόσμων καί ἀνθρώπων»²⁸:

1) Ἀρχικά ἀναφορικά μ' ἓνα πολύ σχετικό θέμα, αὐτό τῶν ἀντιπόδων, δηλαδή, τῶν κατοίκων τῶν τμημάτων τῆς γήινης σφαίρας, τά ὅποια εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα. Ἡ ὕπαρξη τῶν ἀντιπόδων εἶχε ἀμφισβητηθεῖ στήν πορεία τῆς ἱστορίας ἀπό πολλούς Χριστιανούς συγγραφεῖς γιά λόγους παρόμοιους μ' αὐτούς πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω (π.χ. σχετικά μέ τήν καταγωγή τους καί μέ τό πρόβλημα τῆς σωτηρίας τους)²⁹.

2) Σχετικά μέ τούς ὑποτιθέμενους κατοίκους ἄλλων πλανητῶν, ἓνα θέμα πού ἀναπτύχθηκε καί διαδόθηκε πολύ μετά τήν ἐπικράτηση τοῦ κοπερνίκειου κοσμοειδώλου. Οἱ παραπάνω θεολογικές ἀπορίες παρουσιάστηκαν στήν περίπτωση αὐτή ἀκόμη πιό ἔντονα, γιατί ἐπρόκειτο γιά ὑποτιθέμενα ἔμβια ὄντα ἐκτός τῆς γῆς, τά ὅποια, σύμφωνα μέ κάποιες ἀπόψεις, δέν εἶχαν καμιά σχέση μέ τόν πλανήτη μας καί τούς κατοίκους του³⁰.

III

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὁμως στό θέμα τῆς Ἀμερικῆς. Εἶναι ἀρχικά γνωστό ὅτι ὁ Κολόμβος εἶχε ἀντιμετωπίσει διάφορα προβλήματα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἡγεσία τῆς ἐποχῆς του (π.χ. ἀπό τόν ἐπίσκοπο τῆς Ceuta) πρίν ἀποτολμήσει τά ἐξερευνητικά του ταξίδια³¹. Εἶναι ὁμως ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ Κολόμβος προσωπικά δέν εἶχε καθόλου τέτοιους ἐνδοιασμούς. Ἀντίθετα μάλιστα, εἶχε ἀρκετά θρησκευτικά κίνητρα³² γιά νά ἐπιχειρήσει

28. Πρβλ. B. GLADIGOW, *Andere Welten - andere Religionen?*, in F. STOLZ, Hrsg., *Religiöse Wahrnehmung der Welt*, Zürich 1988, σ. 245-273, στίς σ. 255-257, ὅπου τονίζεται ἐπιπλέον ὅτι σέ ἄλλες θρησκείες μέ διαφορετική σωτηριολογία (π.χ. στό Ἰσλάμ) δέν ἐμφανίζονται διόλου προβλήματα σχετικά μέ τήν ὕπαρξη ἄλλων κόσμων.

29. Γιά τό θέμα αὐτό σέ συνάφεια μέ τήν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα (ἀλλά καί μέ τό παρελθόν), βλ. Β. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Τό πρόβλημα τῶν ἀντιπόδων στήν προεπαναστατική Ἑλλάδα, *Ἱστοριογεωγραφικά* 5 (1993/94) 9-49.

30. Γιά τό θέμα αὐτό στή Δυτική Εὐρώπη, βλ. S. DICK, *Plurality of Worlds. The Origins of the Extraterrestrial Life Debate from Descartes to Kant*, Cambridge 1982. M. CROWE, *The Extraterrestrial Life Debate 1750-1900. The Idea of a Plurality of Worlds from Kant to Lowell*, Cambridge 1986. Γιά ἀνάλογα προβλήματα στήν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα, βλ. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, *Die religiöse Kritik*, ὁ.π., *passim*.

31. A. D. WHITE, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, v. I, New York 1899, σ. 108.

32. Ἐκτός τῶν θρησκευτικῶν, ὑπῆρχαν φυσικά καί ἄλλου εἶδους κίνητρα. Βλ. τήν πλη-

τίς εξερευνητικές του προσπάθειες, συγκεκριμένα δέ μία ἀποκαλυπτική-χιλιαστική Legitimation του ταξιδιού του στά πλαίσια της Θείας πρόνοιας. Αυτό υπαινίσσεται ἄλλωστε κυριολεκτικά τό ὄνομα «Χριστο-φέρρος» ἢ «Christo-ferens», δηλαδή, αὐτός πού ἐπρόκειτο νά φέρει τό χριστιανικό μήνυμα στό Νέο Κόσμο³³.

Ἀναφορικά μέ τό πρόβλημα της καταγωγῆς τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς, διατυπώθηκαν μετά τό 1492 πολλές θεωρίες³⁴. Τά περισσότερα προβλήματα προκάλεσε πάντως ἐκείνη τῶν Προαδαμιτῶν τοῦ Isaac La Peyrère (1596-1676), ἡ ὁποία ὑποστήριζε ὅτι ὑπῆρξαν ἄνδρες καί γυναῖκες πάνω στή γῆ πρίν ἀπό τόν Ἀδάμ. Ἐπρόκειτο γιά μία θεωρία πού συζητήθηκε εὐρύτατα τούς ἐπόμενους αἰῶνες, γιατί, πέραν τῶν θρησκευτικῶν της διαστάσεων, ἔθιγε καί τό μεγάλο ἐπιστημονικό πρόβλημα τοῦ μονογενισμοῦ ἢ τοῦ πολυγενισμοῦ. Ὁ La Peyrère εἶχε γεννηθεῖ στό Bordeaux σέ καλβινιστικό περιβάλλον, ἀλλά ἦταν πιθανότατα ἐβραϊκῆς καταγωγῆς. Τό 1640 πῆγε στό Παρίσι, ὅπου σχετίστηκε μέ πολλούς ἐπιστήμονες, φιλοσόφους καί συγγραφείς, καί ἀπό τότε ἐργαζόταν γιά τή διαμόρφωση μιᾶς εὐρείας θεωρίας, ἡ ὁποία περιελάμβανε καί τούς Προαδαμίτες. Τό βιβλίο του γιά τούς Προαδαμίτες μέ τούς τίτλους *Prae-Adamitae. Sive exercitatio super versibus 12-14 capitis V epistolae Pauli ad Romanos, quibus inducuntur Primi homines ante Adamum conditi καί Systema theologicum ex Praeadamitarum hypothesi. Pars Prima* δημοσιεύτηκε τελικά τό 1655 σέ πέντε ἐκδόσεις συνολικά καί προκάλεσε πλῆθος ἀντιδράσεων.

ροφοριακή μελέτη τῆς VALERIE I. J. FLINT, *The Imaginative Landscape of Christopher Columbus*, Princeton 1992. Γιά μία σχετική περίπτωση, βλ. D. CLAY, *Columbus' Senecan Prophecy*, *American Journal of Philology* 113 (1992) 617-620.

33. Βλ. γενικά R. MANSELLI, *Cristoforo Colombo tra fede e scienza*, in *Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse 1973, σ. 359-368. A. MIHOU, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid 1983. L. I. SWEET, *Christopher Columbus and the Millennial Vision of the New World*, *The Catholic Historical Review* 72 (1986) 369-382. P. MOFFITT WATTS, *Prophecy and Discovery: On the Spiritual Origins of Christopher Columbus's "Enterprise of the Indies"*, *The American Historical Review* 90 (1985) 73-102. R. RUSCONI, *Escatologia e conversione al Cristianesimo in Cristoforo Colombo e nei primi anni della colonizzazione europea nelle isole delle "Indie"*, *Cristianesimo nella storia* 14/2 (1993) 263-302. Βλ. καί στά ἑλληνικά Χ. ΚΟΛΟΜΒΟΣ, Ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς. Ἡμερολόγιο πλοίου 1492-1493, μετάφραση - πρόλογος: Ντίνος Βατικιώτης, Ἀθήνα 1984, ὅπου ὑπάρχουν πολλές σχετικές ἐνδείξεις.
34. Βλ. ἐνδεικτικά A. GERBI, *La disputa del Nuovo Mondo. Storia di una polemica 1750-1900*, Milano/Napoli 1955. G. GLIOZZI, *Adamo e il Nuovo Mondo. La nascita dell'antropologia come ideologia coloniale: dalle genealogie bibliche alle teorie razziali (1500-1700)*, Firenze 1977.

Ἀποτέλεσμά τους ἦταν νά συλληφθεῖ τό Φεβρουάριο τοῦ 1656 ὁ La Peyrère στίς Βρυξέλλες. Ὑστερα ἀπό πολλές περιπέτειες, τοῦ προτάθηκε τελικά νά μετανοήσῃ, νά ἀποκηρύξῃ τίς ἀπόψεις του, νά ζητήσῃ συγγνώμη ἀπό τόν Πάπα καί νά μεταστραφεῖ στό Ρωμαιοκαθολικισμό, πρᾶγμα πού δέχθηκε. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1657 ἔγινε δεκτός σέ ἀκρόαση ἀπό τόν Πάπα Ἀλέξανδρο Ζ΄ στό Βατικανό, ὅπου παρουσίασε μέ πολύ προσεκτικό τρόπο τήν ἀπολογία του καί ἀρνήθηκε ὅ,τιδήποτε ἦταν ἀντίθετο μέ τήν πίστη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Πάντως, δέν φαίνεται ὅτι ἐγκατέλειψε ὀριστικά τή θεωρία του γιά τοὺς Προαδαμίτες, τήν ὁποία προσπάθησε, ὅμως πλέον πιά προσεκτικά, νά ἐπιβεβαιώσῃ μέ ἐπιπλέον στοιχεῖα μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του³⁵.

Οἱ συζητήσεις σχετικά μέ τήν καταγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καί τή βιβλική χρονολογία δέν εἶχαν ἐμφανιστεῖ βέβαια τήν ἐποχή τοῦ La Peyrère γιά πρώτη φορά. Εἶναι γνωστό ὅτι διάφοροι Ἑθνικοὶ εἶχαν ἀσκήσῃ στό παρελθόν κριτική σέ ἰουδαιοχριστιανικές ἀντιλήψεις γιά τήν καταγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τέτοια στοιχεῖα βρίσκουμε π.χ. στόν Ἰουλιανό τόν Παραβάτη, ἐνῶ ἀπό τό ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου *De civitate Dei* συμπεραίνεται ὅτι γίνονταν καί τότε συζητήσεις σχετικά μέ τή χρονολογία τοῦ κόσμου μεταξύ Ἑθνικῶν καί Χριστιανῶν. Ἀνάλογα θέματα εἶχαν ἐξεταστεῖ καί τόν Μεσαίωνα ἀπό Ἰουδαίους συγγραφεῖς, χωρίς πάντως νά δημιουργηθοῦν σοβαρά προβλήματα³⁶. Τό 16ο αἶωμα ὅμως συνέβησαν δύο ριζικές ἀλλαγές πού ἔθεσαν τό ὅλο θέμα σέ νέα βάση. Ἀρχικά στά πλαίσια τοῦ Humanismus τῆς Ἀναγέννησης, συντελέστηκε ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος πολλῶν λαῶν (π.χ. τῶν Χαλδαίων, Αἰγυπτίων, Ἀζτέκων) καί τῶν παραδόσεών τους γιά τήν ἀρχή τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες δέν συμφωνοῦσαν μέ τίς πληροφορίες τῆς Βίβλου καί ἔθεσαν ὑπό ἀμφισβήτηση τή χρονολογία τῆς. Ἐπειτα, σημαντικό ρόλο στήν ἀναθεώρηση πολλῶν ἀπόψεων γιά τό ἀνθρώπινο γένος ἔπαιξε καί ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, τό status τῶν κατοίκων τῆς ὁποίας ἀποτελέσσε τήν αἰτία τῶν σχετικῶν ἐρίδων. Φυσικά, διατυπώθηκαν πολλές καί συχνά παράδοξες θεωρίες γιά τήν καταγωγή τῶν κατοίκων αὐτῶν, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ πολυγενετικές ἀπόψεις ἀποτελοῦσαν γενικά τήν πιά σοβαρή ἀμφισβήτηση τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς παράδοσης. Ἡ διαφορά πάντως μέ τόν La Peyrère ἦταν ὅτι αὐτός προσπάθησε νά θεμελιώσῃ τή θεωρία του γιά τοὺς Προα-

35. Βιογραφικά στοιχεῖα γιά τόν La Peyrère βλ. στήν ἐξαιρετικά πληροφοριακή μελέτη τοῦ R. H. POPKIN, Isaac La Peyrère (1596-1676). His Life, Work and Influence (Brill's Studies in Intellectual History 1), Leiden 1987, σ. 5-25.

36. Βλ. ὁ.π., σ. 26-31.

δαμίτες στην ίδια την 'Αγία Γραφή, χωρίς να αναιρέσει τα βιβλικά δεδομένα, ενώ παράλληλα ενσωμάτωσε τις απόψεις του σ' ένα παγκόσμιο μεσσιανικό σχέδιο σωτηρίας³⁷.

Ο La Peyrèze στηρίχθηκε για τη βιβλική θεμελίωση της θεωρίας του στην *Πρός Ρωμαίους* επιστολή του 'Αποστόλου Παύλου (5:12-14), όπου, κατά τη γνώμη του, γινόταν λόγος για ανθρώπους πρίν από τόν 'Αδάμ. Συγκεκριμένα, εκεί τονίζεται ότι ο νόμος εισήλθε στον κόσμο διά μέσου του 'Αδάμ. Η άμαρτία υπήρχε όμως και πρίν από τόν 'Αδάμ, αλλά μέ την εμφάνισή του στον κόσμο απέκτησε ήθικη σημασία. Έπομένως, κατά τόν La Peyrèze, έπρεπε να υπήρξαν και άνθρωποι πρίν από τόν 'Αδάμ πάνω στη γή, οι όποιοι είχαν ζήσει σ' έναν άνομο κόσμο. Η έρμηνεία αυτή μπορούσε κατά τη γνώμη του να λύσει διάφορες άπορίες, όπως την άσυμφωνία μεταξύ των παραδόσεων διαφόρων λαών και της Βίβλου, και να συμφιλιώσει τελικά την πίστη μέ τόν όρθό λόγο. Περιττό να λεχθεί ότι ό La Peyrèze δέν έβλεπε κάτι τό αντίθρησκευτικό στή θεωρία του. Αντίθετα όμως, οι απόψεις του δέν έγιναν δεκτές και κρίθηκαν δριμύτατα, όχι μόνο από Ρωμαιοκαθολικούς και Προτεσταντικούς, αλλά και από έβραϊκούς κύκλους.

Συνεχίζοντας την έκθεση των βασικών σημείων της θεωρίας του La Peyrèze, πρέπει να τονιστεί ότι κατά τη γνώμη του στην άνομη κατάσταση πρίν από τόν 'Αδάμ τά πάντα επιτρέπονταν, χωρίς να υπάρχει κάποιος νόμος του Θεού. Έπρεπε λοιπόν, κατά τόν La Peyrèze, να υπήρξαν δύο διαφορετικές δημιουργίες. Κατά την πρώτη δημιουργία, ό Θεός είχε πλάσει τόν άνθρωπο από διεφθαρμένη ύλη, ό όποιος γρήγορα παρήκμασε και κατέληξε τελικά να ζει σέ μία «φυσική κατάσταση» (μέ την έννοια του Thomas Hobbes). Κατά τη δεύτερη δημιουργία, ό άνθρωπος πλάστηκε μέ σκοπό να γίνει Θεός και έπομένως άθάνατος. Η δημιουργία αυτή άρχισε μέσω της έκλογής του 'Αδάμ. Για κάποιους άγνωστους λόγους ό Θεός επέλεξε στή συνέχεια τους Έβραίους, αλλά τελικά τους αποδοκίμασε και έβαλε στή θέση τους τά Έθνη. Η έκλογή των Έβραίων δέν σήμαινε πάντως κάποια φυλετική τους υπεροχή άπέναντι στους άλλους λαούς. Στή μεσσιανική θεωρία του La Peyrèze οι Έβραίοι και τά Έθνη θά ένώνονταν τελικά σέ μία μοναδική έκλογή του Θεού. Έτσι, ό 'Αδάμ και ή Εύα θεωρήθηκαν ως οι πρόγονοι μόνο των Έβραίων και όχι όλόκληρης της ανθρωπότητας. Μέ την πολυγενετική του θεωρία ό La Peyrèze μόρεσε να προσφέρει εξηγήσεις για την ύπαρξη ανθρώπων στην 'Αμερική, στό νότιο ήμισφαίριο και σέ άλλα μέρη της γής, για τους όποιους πιστευόταν

37. Βλ. ό.π., σ. 31-41.

ὅτι δέν είχαν σχέση με τή βιβλική διήγηση τῆς δημιουργίας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τά χρονικά τῶν ἄλλων λαῶν (π.χ. τῶν Κινέζων καί τῶν κατοίκων τοῦ Μεξικοῦ) ἀναφέρονταν κατά τή γνώμη του σέ παρελθούσες ἐποχές, δηλαδή, πολύ πρίν ἀπό τόν Ἀδάμ. Αὐτό ἀποτελοῦσε μιά σαφή ἐνδειξη τοῦ ὅτι είχαν ὑπάρξει ἄνθρωποι καί πρίν τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἀδάμ στόν κόσμο.

Ὁ La Peyrère ἔθεσε μέ τίς ἀπόψεις του γενικά τίς βάσεις μιᾶς πρώιμης βιβλικῆς κριτικῆς, ἀμφισβήτησε τή Μωσαϊκότητα τῆς Πεντατεύχου καί ὑποστήριξε ὅτι στά σωζόμενα βιβλικά κείμενα ἔχουμε μόνο μιά τμηματική διάσωση τοῦ πρωτοτύπου. Βασική ἦταν ἐπίσης ἡ ἰδέα του ὅτι ἡ Βίβλος ἀποτελοῦσε μόνο τήν ἰουδαϊκή καί ὄχι τήν παγκόσμια ἱστορία. Ἀποτελεσμα αὐτῆς τῆς θεώρησης ἦταν ἡ ἄποψη ὅτι ὁ κατακλυσμός τοῦ Νῶε ἦταν ἓνα τοπικό γεγονός μόνο στό χῶρο τῆς Παλαιστίνης καί ὄχι μιά παγκόσμια καταστροφή. Ὁ La Peyrère ὑποστήριξε ἐπίσης ὅτι θά ἦταν ἀπίθανο νά κατάγονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπό τά ἐπτά ἄτομα πού ἐπέζησαν στήν κιβωτό τοῦ Νῶε. Ἀλλωστε τόνισε ὅτι καί σ' ἄλλους λαούς διασώζονταν παραδόσεις σχετικά μέ κάποιον κατακλυσμό, ὁ ὁποῖος δέν μπορούσε νά εἶναι ἓνας καί μοναδικός. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτές τίς προκλητικές γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἀπόψεις, ὁ La Peyrère ὑποστήριξε μερικές ἀκόμη πιό προβληματικές ἀπό χριστιανική ἄποψη, ὅπως π.χ. ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος. Ὅλα τά στοιχεῖα αὐτά τά ἐνσωμάτωσε πάντως, ὅπως προαναφέρθηκε, στίς μεσσιανικές του ἀντιλήψεις ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, δηλαδή, οἱ Ἀδαμίτες, οἱ Προαδαμίτες καί οἱ Μετααδαμίτες, θά ἐσώζοντο τελικά³⁸. Στά μεσσιανικά αὐτά σχέδια σημαντική θέση κατεῖχε ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας, ὁ γαλλικός ἐθνικισμός καί οἱ Γάλλοι ὡς ὁ ἐκλεκτός λαός τοῦ Θεοῦ³⁹. Εὐνόητο εἶναι ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ La Peyrère, ἰδίως αὐτές γιά τούς Προαδαμίτες καθώς καί ἡ ἄρνηση τῆς Μωσαϊκότητας τῆς Πεντατεύχου, προκάλεσαν τεράστιες ἀντιδράσεις ἀπ' ὅλες τίς πλευρές⁴⁰. Ἐν τούτοις, ἄσκησαν σημαντική ἐπίδραση στό μέλλον καί ἔθεσαν τίς βάσεις τῆς βιβλικῆς κριτικῆς⁴¹ καί τῶν ἐντονων διαφωνιῶν μεταξύ τῶν πολυγενιστῶν καί τῶν μονογενιστῶν, ὅπως π.χ. τήν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλά καί τόν 20ο αἰῶνα ἀκόμη⁴². Δέν πρέπει πάντως νά λησμονεῖται ὅτι οἱ πολυγενετικές ἀπόψεις μπορούσαν εὐκολά νά οδηγήσουν σέ ὑποτιμήσεις διαφόρων φυλῶν ἀνθρώπων, σέ ρατσισμό καί φυσικά σέ ἀρνητική τους ἀντιμετώπιση.

38. Βλ. ὁ.π., σ. 42-59.

39. Βλ. ὁ.π., σ. 60-68.

40. Βλ. ὁ.π., σ. 69-79.

41. Βλ. ὁ.π., σ. 80-93.

42. Βλ. ὁ.π., σ. 115-145, 166-176.

Ἡ πρόθεση βέβαια τοῦ La Peyrère δέν ἦταν αὐτή, ὅμως δέν ἦταν δυνατό νά ἐλεγχθοῦν ὅλες οἱ χρήσεις καί οἱ ἐπιπτώσεις τῆς θεωρίας του κυρίως τό 18ο καί 19ο αἰώνα, ὅπως π.χ. ἀπό Ἀμερικανούς πολυγενιστές, οἱ ὁποῖοι πίστευαν στήν ὑπεροχή τῆς λευκῆς φυλῆς⁴³.

IV

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στό χῶρο τῆς Ἑλλάδας καί τῆς προαναφερθείσης ἀλληλογραφίας. Ὁ Νεόφυτος ξεκίνησε τήν ἐπιστολή του ἀποκαλώντας τόν Θεοτόκη «*διδάσκαλε*», παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν κατά πολύ μεγαλύτερός του στήν ἡλικία. Παράλληλα τόνισε ὅτι ἦταν «*εἰλικρινῆς φίλος*» τῆς ἱερολογιότητάς του. Προφανῶς ἐκτιμοῦσε ιδιαίτερα τόν Θεοτόκη καί ἀναγνώριζε τήν ὑπεροχή του ὄχι μόνο σέ θεολογικά, ἀλλά καί σέ ἐπιστημονικά θέματα. Ἄλλωστε, τελειώνοντας τήν ἐπιστολή του, ζήτησε ἀπό τόν Θεοτόκη νά τόν δια φωτίσει, εἴτε μέ ἱστορικά στοιχεῖα, εἴτε κυρίως μέ τίς ἑκτακτες διανοητικές του ἱκανότητες καί τή χάρη τοῦ Θεοῦ. Συγκεκριμένα, τόν Νεόφυτο ἀπασχολοῦσε ἀπό πολύ καιρό κάποια «*περί τοῦ νεοφανοῦς κόσμου περιεργία*». Εἶχε ἀκουστεῖ τό κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, τό ὁποῖο ὑπετίθετο ὅτι εἶχε διαδοθεῖ σ' ὁλόκληρη τή γῆ, καί στήν Ἀμερική; (*Πότερον ἐξῆλθε κάκεισε ὁ παγκόσμιος φθόγγος τῶν Ἀποστόλων ἢ οὐ;*). Κατά τόν Νεόφυτο, μᾶλλον δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε κάποια σχετική μαρτυρία (*ὡς μηδενός τῶν θεοκηρύκων ἱστορουμένου ἐκεῖσε διαβῆναι*). Οἱ θεωρίες ὅτι εἶχαν βρεθεῖ ἐκεῖ κάποια «*τεκμήρια χριστιανισμοῦ, σταυρούς λέγω καί εἰκόνας*», δέν ἦταν μόνο ἀναπόδεικτες, ἀλλά τελείως ἀσύστατες. Ἐξάλλου, δέν ὑπῆρχαν ἱστορικές μαρτυρίες ὅτι κάποιος Ἀπόστολος εἶχε μεταβεῖ καί εἶχε κηρύξει ἐκεῖ. Πέραν τούτων, τό μέρος αὐτό τῆς γῆς, ἡ Ἀμερική, εἶχε παραμείνει ἄγνωστο μέχρις ὅτου ἀνακαλύφθηκε γιά πρώτη φορά. Ἄν ἦταν φυσικά γνωστό καί προηγουμένως, τότε θά ὑπῆρχαν σίγουρα κάποιες σχετικές ἱστορικές εἰδήσεις (*ἢ γάρ ἄν καί ἔγνωστο, καί ἰστόρητο*)⁴⁴.

43. Βλ. ὁ.π., σ. 146-165. Βλ. ἐπίσης R. POPKIN, The Philosophical Basis of Eighteenth-Century Racism, *Studies in Eighteenth-Century Culture* 3 (1973) 245-262. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Pre-Adamism in 19th Century American Thought: "Speculative Biology" and Racism, *Philosophia* 8 (1978) 205-239. Σχετικά μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις στό θέμα τῶν Προαδαμιτῶν, βλ. D. N. LIVINGSTONE, Preadamites: The History of an Idea from Heresy to Orthodoxy, *The Scottish Journal of Theology* 40 (1987) 41-66. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Preadamism: The History of a Harmonizing Strategy, *Fides et Historia* 22 (1990) 25-34. Περισσότερο ἐνδιαφέρον ὑλικό βλ. πῶ πρόσφατα στό ἔργο τοῦ ἰδίου, The Preadamite Theory and the Marriage of Science with Religion (Transactions of the American Philosophical Society 82/3), Philadelphia 1992.

44. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 42.

Ὁ Νεόφυτος προχώρησε στη συνέχεια σέ επιμέρους σημεία τῆς θεολογικῆς του ἀπορίας Ἀφοῦ ὁ Νέος Κόσμος ἦταν ὅλους αὐτούς τοὺς αἰῶνες ἄγνωστος, τότε πῶς θά ἐπαληθεύονταν οἱ βιβλικές μαρτυρίες *«εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν»* [Ψαλμ. 18 (19):5. Ρωμ. 10:18] καὶ *«ἔσται καρποφορούμενον τό Εὐαγγέλιον ἐν ὅλῃ τῇ κτίσει»* (πρβλ. Κολ. 1:6). Ὁ Νεόφυτος ἀνέφερε ἐπίσης τίς αἰτιάσεις ὀρισμένων ἀθέων πού κατηγοροῦσαν τὴν Ἀγία Γραφή ὅτι μετέδιδε ψευδεῖς πληροφορίες (*οἱ τῆς Γραφῆς ὡς ψευδοῦς δῆθεν ἐπιλαμβανόμενοι*). Σκοπὸς τοὺς ἦταν νά ἀρνηθοῦν τὴν παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ μέ ἐπιχείρημα τὴν ὑπαρξὴ ἐμβίων ὄντων, ἀνθρώπων καὶ ζώων, στὴν Ἀμερικὴ, τὰ ὁποῖα προφανῶς δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ καθόλου ἀπὸ τό παραπάνω γεγονός. Διευκρινιστικά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι γιὰ νά μὴν ἀμφισβητηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ, ἔπρεπε ὅπωςδῆποτε νά δειχθεῖ ὅτι ἡ Ἀμερικὴ εἶχε κατοικηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἡμερομηνία τοῦ κατακλυσμοῦ. Τό ὅλο θέμα πάντως θά θίξει ἐκτενέστερα στὴ συνέχεια ὁ Θεοτόκης. Ὁ Νεόφυτος ἔδωσε ὅμως μιὰ δική του ἐρμηνεία στὴν παραπάνω ἀπορία. Κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ Ἀμερικὴ δέν ἐκατοικεῖτο πρὶν ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστόλων. Αὐτὸ συνέβη γιὰ πρώτη φορὰ κάποτε μεταγενέστερα. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ *«νεοφανὴς κόσμος οὐκ ἦν ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων οἰκούμενος»*, τότε λυνόταν ἡ παραπάνω ἀπορία σχετικὰ μέ τὴ διάδοση τοῦ κηρύγματος τῶν Ἀποστόλων στὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης [πρβλ. Ψαλμ. 18 (19):5]. Ἄν συνέβαινε ὅμως τό ἀντίθετο, τότε θά ἦταν ἀδύνατο νά εἶχε ἀφεθεῖ ἓνας τόσο μεγάλος κόσμος χωρὶς νά ἀκούσει ποτὲ τό χριστιανικὸ μήνυμα, τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὑπῆρχε εἰδικὴ πρόνοια γιὰ μεμονωμένα ἄτομα, ὅπως γιὰ τὸν Αἰθίοπα ἀξιωματοῦχο (βλ. Πράξ. 8:27). Τέλος, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ Ἀμερικὴ εἶχε κατοικηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστόλων, δέν ἦταν διόλου παράδοξο τό ὅτι μετὰ περίπου 1500 χρόνια, δηλαδή, ὅταν τὴν ἀνακάλυψαν οἱ Εὐρωπαῖοι, οἱ κάτοικοί της εἶχαν πολλαπλασιαστεῖ τόσο πολὺ (*χυδαίους γενέσθαι*)⁴⁵.

Ὁ Νεόφυτος ἔθιξε στὴ συνέχεια ἓνα ἄλλο πρόβλημα σχετικὰ μέ τὴν καταγωγὴ τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς. Ποιὸς ἦταν ἄραγε ὁ λόγος πού οἱ κάτοικοι μιᾶς εὐρύχωρης περιοχῆς τῆς γῆς (*ἡπειρῶται*), τῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀσίας, εἶχαν ἀποφασίσει κάποτε νά κατοικήσουν σέ κάποια ἄλλη ἡπειρο στίς περιοχές τῶν ἀντιπόδων (*τὴν κατὰ διάμετρον ἀπῳκισμένην γῆν ἐκείνην εἰς οἴκησιν ἀνθειλόντο*), ἡ ὁποία μάλιστα τοὺς ἦταν ἄγνωστη;

45. Ὁ.π., σ. 42-43.

Θά μπορούσε νά υποτεθεῖ ὅτι κάποιο πλοῖο πού εἶχε ξεκινήσει μέ ἄλλο προορισμό, εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό τούς ἀνέμους - πράγμα πού συνέβαινε συχνά - καί εἶχε καταλήξει τελικά στήν Ἀμερική. Ἀλλά καί τότε ὑπῆρχαν πάλι κάποιες εὐλογες ἀπορίες. Πῶς θά ἦταν δυνατόν ἕνα τέτοιο τυχαῖο πλοῖο, τό ὁποῖο δέν ἦταν κατάλληλα προπαρασκευασμένο, νά εἶχε παραμείνει σῶο καί ἀβλαβές κατά τή διάρκεια ἑνός τέτοιου δύσκολου ταξιδιοῦ καί νά εἶχε διαπλεύσει χωρίς ἀπώλειες τέτοια ἄπλωτα καί τεράστιας ἔκτασης πελάγη; Ὡς ὑποτεθεῖ ὅμως πάλι - συνέχισε ὁ Νεόφυτος - ὅτι μέ τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία κατευθύνει τά πάντα, ἕνα τέτοιο πλοῖο, στό ὁποῖο ἐπέβαιναν καί γυναῖκες, εἶχε καταφέρει νά προσαράξει τελικά στήν Ἀμερική. Ἀλλά καί τότε πῶς θά ἐξηγεῖτο τό γεγονός ὅτι εἶχαν βρεθεῖ στήν Ἀμερική μετά τόν κατακλυσμό θηρία καί ἄλλα ἀχθοφόρα ζῶα; Θά ἦταν ἀπίθανο ἕνα τέτοιο τυχαῖο πλοῖο, μαζί μέ τίς γυναῖκες, νά μετέφερε βοοειδῆ καί διάφορα ἄλλα ζῶα. Ὑπῆρχε βέβαια ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ Ἀμερική, ἂν καί τό ἐσωτερικό της δέν ἦταν ἀκόμη τελείως γνωστό, πιθανόν νά ἐπικοινωνοῦσε σέ κάποιο σημεῖο μέ μία ἀπό τίς γνωστές ἡπείρους καί ἀπό ἐκεῖ νά εἶχαν μεταβεῖ τά διάφορα ζῶα στό Νέο Κόσμο⁴⁶.

Οἱ ἀπορίες αὐτές τοῦ Νεόφυτου ἀποκαλύπτουν μερικές πτυχές τῶν θεολογικῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς στό δεῦτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα στόν τουρκοκρατούμενο ἑλληνικό χῶρο. Τό ἐρώτημά του σχετικά μέ τή σωτηρία τῶν μή Χριστιανῶν εἶναι στήν πραγματικότητα παλαιό καί παρατηρεῖται μέ διάφορες μορφές καί τούς Βυζαντινούς χρόνους⁴⁷. Γενικά πιστευόταν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι κατάγονταν ἀπό τούς Πρωτοπλάστους (Πράξ. 17:26). Ἀγνωστο παρέμενε μόνο τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ στά πλαίσια τῆς πρόνοιάς του γιά τούς ἀνθρώπους ἐκεῖνους πού δέν εἶχαν ἀκόμη ἀκούσει τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα. Ἦταν ἐπίσης γνωστό στούς Βυζαντινούς ὅτι ἡ *χριστιανική οἰκουμένη* δέν εἶχε ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ τήν ἐποχή τους. Τέλος, πρέπει νά τονιστεῖ - μέ βάση τά προαναφερθέντα σχετικά μέ τή συγκεκριμένη χριστιανική νοοτροπία θεώρησης νέων γνώσεων - ὅτι δέν ἐκπλήσσει διόλου ἡ τακτική τοῦ Νεόφυτου, ὁ ὁποῖος, ξεκινώντας ἀπό θρησκευτικές-βιβλικές πληροφορίες, προσπάθησε νά τίς συσχετίσει μέ τά νέα γεωγραφικά δεδομένα. Ἐπίσης, τό γεγονός ὅτι δέν εἶχε τήν πρόθεση νά ἀμφισβητήσῃ ἢ τοῦλάχιστον νά σχετικοποιήσῃ καμιά πληροφορία τοῦ βιβλικοῦ κειμένου (π.χ. γιά τόν παγκόσμιο κατακλυσμό), δείχνει τήν ἀπόλυτη αὐθεντία τοῦ συνόλου τῆς Ἀγίας Γραφῆς τήν ἐποχή ἐκείνη. Τό ἐρώτημα πού παραμένει, εἶναι

46. Ὁ.π., σ. 43.

47. Βλ. C. MANGO, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980, σ. 183.

ἄν ἦταν δυνατός ὁ συμβιβασμός τῶν βιβλικῶν πληροφοριῶν μέ τά νέα γεωγραφικά δεδομένα ἀναφορικά μέ τό θέμα μας. Αὐτό θά φανεῖ στή συνέχεια ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς ἐκτενοῦς ἀπάντησης τοῦ Θεοτόκη.

V

Ἀρχικά, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι ὁ Θεοτόκης ἦταν ἕνας ἐκκλησιαστικός ἄνδρας, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐξαιρετική ἱκανότητα στό νά συσχετίζει θρησκευτικές ἀπόψεις μέ τά νεώτερα ἐπιστημονικά δεδομένα, γιά τά ὁποῖα ἦταν γενικά πολύ καλά πληροφορημένος. Ἡ ἀπάντησή του στόν Νεόφυτο εἶναι ἕνα σημαντικό τεκμήριο τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτῶν ἱκανοτήτων του⁴⁸, οἱ ὁποῖες - περιττό νά λεχθεῖ - φαίνονται τόσο ἀπό τά ἔργα του ὅσο καί ἀπό τήν υπόλοιπη ἀλληλογραφία του. Ὁ Θεοτόκης ξεκίνησε τήν ἀπάντησή του ἐπισημαίνοντας ὅτι κάθε ἀπορία ἔχει καί τήν πρέπουσα ἀπάντηση. Γιά διάφορους ὅμως λόγους (π.χ. *πολυμαθείας στερήσει*) δημιουργεῖται σέ μερικούς ἀνθρώπους ἡ ἐντύπωση ὅτι μερικές ἀπορίες, εἴτε λόγῳ τῆς ὑφῆς τους, εἴτε λόγῳ ἄλλων δυσχερειῶν, δέν μποροῦν νά ἔχουν κάποια ἱκανοποιητική ἀπάντηση. Αὐτό φαινόταν ὅτι πίστευε ὁ Νεόφυτος ἀναφορικά μέ τό πρόβλημα τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς⁴⁹. Πάντως ὁ Θεοτόκης ὁμολόγησε ὅτι ἡ ἀπορία τοῦ Νεόφυτου δέν ἦταν *ἀπλῆ τις, κἂν μία δοκῇ, ἀλλά σύνθετος, Γραφῶν ἀναπτύξεως, ἀρχαίας τε καί καινῆς ἱστορίας καί γεωγραφικῶν δεομένη εἰδήσεων καί φυσιολογίας*. Ἀναφερόμενος προφανῶς σ' ἄλλες ἀπορίες πού τοῦ εἶχε θέσει ὁ Νεόφυτος παλαιότερα, ὁ Θεοτόκης τόνισε ὅτι ἡ παρούσα ἀπορία ἦταν ἀκόμη πιό *«δύσλυτος»*. Μέ ἄλλα λόγια, ἀναφερόταν σέ διάφορα πεδία γνώσης (*ἅτε δὴ λόγον ἔχουσα τόν ἐκ πάντων συγκεῖμενον*), στοιχεῖα τῶν ὁποίων ἔπρεπε νά ἀντληθοῦν γιά νά καταστεῖ δυνατή ἡ ἱκανοποιητική τῆς ἀπάντησης. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὁ Θεοτόκης ἦταν ἕνα ἀπό τά καταλληλότερα πρόσωπα γιά νά ἀπαντήσῃ σέ τέτοια ἐρωτήματα. Ὁ ἴδιος ὅμως μετρίοφρονα τόνισε ὅτι, χάριν ὑπακοῆς στό αἴτημα τοῦ Νεόφυτου, θά προσπαθοῦσε ἀπλᾶ *«τά δοκοῦντα μοι ἐκθέμενος, τό τῷ Θεῷ, ὃ ἐστι τό κατά δύναμιν, ἐκτελέσωμεν φίλον»*⁵⁰.

48. Ὅπως τονίζει ὁ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. η', *«ἐν τῇ ἀποκρίσει δέ ταύτῃ, ὅπως καί ἐν τοῖς ἄλλοις τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, καταφαίνεται ἡ ποικίλη καί ἀβρά τοῦ ἀνδρός πολυμαθεία· καί γάρ οὐ μόνον εὐχερῶς ἐπιλύει ἅς δυσλύντους ἀπορίας τοῦ ἐρωτήσαντος λέγει προοιμιαζόμενος, ἀλλά καί οἰκοθεν ἐπανξάνει αὐτάς ὑπό τῆς ρύμης τοῦ λόγου φερόμενος»*.

49. Ὁ Θεοτόκης ἔκανε στό σημεῖο αὐτό μιᾶ μεταφορά σχετικά μέ τό βαθμό δυσκολίας διαφόρων ἀποριῶν μέ βάση ἕνα χωρίο τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος εἰς τό ἅγιον Πάσχα, 16 PG 36, 644-645.

50. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 44. Ἡ τελευταία ἐκφραση τοῦ Θεοτόκη

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στήν ἀπάντηση τῶν ἀποριῶν τοῦ Νεόφυτου⁵¹, ξεκινώντας μέ τό πρόβλημα τοῦ ἄν εἶχε κηρυχθεῖ τό εὐαγγελικό μήνυμα στήν Ἀμερική πρὶν τό 1492. Καθόσον ἐγνώριζε, κανένας ἀπό ἐκείνους πού εἶχαν γράψει γιά τήν ἱστορία τῆς Ἀμερικής, «εἰρηκέ ποτε ἔχνος οὐδέ σμικρότατον χριστιανικόν ἐκεῖ εὐρεθῆναι». Τέτοια χριστιανικά ἔχνη εἶχαν βρεθεῖ μόνο στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες⁵² καί ὄχι στίς Δυτικές, δηλαδή, στήν Ἀμερική⁵³. Ἡ πνευματική κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικής ἦταν κατά τόν Θεοτόκη ὁ κύριος λόγος, γιά τόν ὁποῖο δέν ἦταν δυνατό νά εἶχαν δεχθεῖ αὐτοί κάποτε στό παρελθόν τό εὐαγγελικό μήνυμα. Συγκεκριμένα, ἕνα τμήμα τῶν κατοίκων τῆς ἡπείρου αὐτῆς καί τῶν παρακειμένων νησιῶν ἦταν «οἱ μέν νομάδες, καί σπόροι, καί ἄγριοι, καί τῶν κτηνῶν οὐδέν διαφέροντες ἕτερον εἰ μή καθ' ὅτι βία ἢ τέχνη κρατηθέντες καί ἐξημερωθέντες δεκτικοί πως νοός καί ἐπιστήμης γίνονται, καί οὗτοι τό σύνολον ἄθρησκοι». Ὑπῆρχαν, βέβαια, καί ἄλλες ἀνώτερες τάξεις κατοίκων τῆς Ἀμερικής σέ χωριά καί πόλεις, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τοπικούς ἀρχηγούς (*κατζίκους*) καί «νόμους, καί τάξεις, πολλῶ μέν ἀλλήλων σαρκός χαρακτήρι καί ἀναστήματι καί χρώματι εἰσι διαφέροντες καί ἔθει, καί τρόπῳ, καί γνώμῃ, καθάπερ δὴ καί θρησκεύειν». Ἐν τούτοις, κατά τόν Θεοτόκη, καί αὐτοί ἀνῆκαν βασικά στήν κατηγορία τῶν εἰδωλολατρῶν (*ξοάνων λάτραι*). Μερικοί δέ πού κατοικοῦσαν στό Μεξικό, ἦταν ἐπιπλέον ἀνθρωποφάγοι, ἀφοῦ θυσίαζαν, ἔψηναν καί ἔτρωγαν τοὺς αἰχμαλώτους πολέμου. Μὲ ἄλλα λόγια, «λεόντων εἰσὶν ἀπηνέστεροι». Μὲ βάση τά στοιχεῖα αὐτά, ἦταν προφανές κατά τόν Θεοτόκη ὅτι, πρὶν φθάσουν οἱ Εὐρωπαῖοι στό Νέο Κόσμο, δέν εἶχε ἀκουστεῖ ποτέ τό εὐαγγελικό

ἐξαρτᾶται πιθανῶς ἀπὸ μιά παρόμοια τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, 17 PG 35, 776 καί Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, 82 PG 36, 604.

51. Ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ἔθιξε θέματα σχετικὰ μέ τήν Ἀμερική καί στό ἔργο του Στοιχεῖα Γεωγραφίας, Βιέννη 1804, σ. 232-245, τό ὁποῖο ἐκδόθηκε μετὰ τό θάνατό του. Προέρχεται πάντως ἀπὸ παραδόσεις πού ἔκανε στό Ἰάσιο γύρω στὰ 1775/76.
52. Ἀπὸ τήν πλουσιότατη βιβλιογραφία γιά τήν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Ἰνδία, βλ. ἐνδεικτικὰ E. TISSERANT, *Eastern Christianity in India*, Bombay/Calcutta/Madras 1975. S. NEILL, *The Christian Church in India and Pakistan*, Madras 1972. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *A History of Christianity in India. The Beginnings to A.D. 1707*, Cambridge 1984. D. DANIEL, *The Orthodox Church of India. I. History*, New Delhi 1972. M. K. KURIAKOSE, *History of Christianity in India. Source Materials*, Madras 1982. L. W. BROWN, *The Indian Christians of St. Thomas*, Cambridge 1982².
53. Ὁ Θεοτόκης ἀναφέρθηκε ἐδῶ ἔμμεσα σέ κάποιο προηγούμενο γράμμα του, στό ὁποῖο εἶχε γίνει λόγος σχετικὰ μέ τό παραπάνω θέμα καί τό ὁποῖο προφανῶς ἀποτελέσει τήν αἰτία τῆς παρεξήγησης αὐτῆς.

μήνυμα εκεί⁵⁴.

Μερικές διευκρινήσεις είναι αναγκαίες στο σημείο αυτό πριν προχωρήσουμε στη συνέχεια της επιστολής. Ἡ ἄποψη τοῦ Θεοτόκη ὅτι δὲν εἶχαν βρεθεῖ κάποια σημάδια χριστιανικῆς παρουσίας στὴν Ἀμερικὴ πρὶν τὸ 1492 εἶναι δεκτὴ μέχρι σήμερα, παρότι ἔχουν βρεθεῖ ὀρισμένα ἀρχαῖα, ὑποτιθέμενα χριστιανικά, σύμβολα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν τύχει ἀκόμη γενικά ἀποδεκτῆς ἐρμηνείας. Ὑπάρχουν ἄλλωστε διάφορες θεωρίες σχετικά μὲ τὴ μεταβαση ἀνθρώπων, πιθανῶς δὲ καὶ Χριστιανῶν, πρὶν τὸ 1492 στὴν Ἀμερικὴ⁵⁵. Ἀναφορικά δὲ μὲ τίς κρίσεις τοῦ Θεοτόκη γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς καὶ τίς διακρίσεις μεταξὺ τους, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι αὐτὲς ἐκφράζουν βασικά τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ὑπεροχῆς ἀπέναντι στοὺς θεωρούμενους ἀπολίτιστους καὶ ἄγριους ἰθαγενεῖς πληθυσμοὺς τῆς Ἀμερικῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ συνάντηση τῶν δύο αὐτῶν διαφορετικῶν κόσμων ἀποτέλεσε τὴν ἀφορμὴ νὰ ἀναθεωρηθοῦν βαθμιαῖα πολλὲς ἀντιλήψεις σχετικά μὲ τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ νὰ ἀρχίσουν οἱ πρῶτες προσπάθειες μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀνθρωπολογίας⁵⁶. Εἶναι ἐπίσης γνωστὲς οἱ διαμάχες στοὺς κόλπους τῆς

54. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 44-45.

55. Τὸ ὅλο θέμα ἐντάσσεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης στὶς θεωρίες γιὰ τὴν ἑβραϊκὴ καταγωγὴ τῶν πρώτων κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς (π.χ. ὡς ἀπογόνων τοῦ Σὴμ ἢ τῶν 10 χαμένων φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ, οἱ ὁποῖες εἶχαν αἰχμαλωτιστεῖ, ὅταν οἱ Ἀσσύριοι κατέλαβαν τὸ βόρειο βασίλειο τοῦ Ἰσραὴλ τὸ 721 π.Χ.). Βλ. σχετικά Α. HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, *Theologische Realenzyklopädie* 2 (1978) 402-450, στίς σ. 404-406. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι καὶ στὸ περιοδικὸ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819) 57-61, ἐγίνε λόγος γιὰ Γάλλους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταβεῖ τὸ 12ο αἰῶνα στὴν Ἀμερικὴ καὶ εἶχαν διαδόσει τὸ Χριστιανισμό ἐκεῖ. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι καὶ ὁ Κολόμβος τὸ 1492 «εὗρηκεν εἰς τινα πληθὺ τῶν ἐγχωρίων εἰδός τι χριστιανικῆς θρησκείας» (σ. 59).

56. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τίς ἐξελίξεις, βλ. ἐνδεικτικὰ L. HANKE, *Aristotle and the American Indians: A Study in Race Prejudice in the Modern World*, Chicago 1959. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Spanish Struggle for Justice in the Conquest of America*, Boston 1965². H. N. FAIRCHILD, *The Noble Savage. A Study of the Indian and the American Mind*, Baltimore 1967. E. DUDLEY/M. E. NOVAK, eds., *The Wild Man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*, Pittsburgh 1972. M. T. HODGEN, *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Philadelphia 1971². A. SINCLAIR, *The Savage. A History of Misunderstanding*, London 1977. T. HAHN, *Indians East and West: Primitivism and Savagery in English Discovery Narratives of the Sixteenth Century*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 8 (1978) 77-114. K. O. KUPPERMAN, *Settling with the Indians. The Meeting of English and Indian Cultures in America, 1580-1640*, London/Toronto/Melbourne 1980. P. J. MARSHALL / G. WILLIAMS, *The Great Map of Mankind. British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, London/Melbourne/Toronto 1982, σ. 187-226. A. PAGDEN, *The Fall of Natural Man. The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge 1982. J. FISCH, *Die europäische Expansion und das Völkerrecht*, Stuttgart 1984.

Ρωμαιοκαθολικής Ἐκκλησίας σχετικά μέ τίς διανοητικές ικανότητες τῶν ἰθαγενῶν καί τή δυνατότητα νά δεχθοῦν καί νά ἀφομοιώσουν αὐτοί ἐνσυνείδητα τό χριστιανικό μήνυμα. Στίς διαμάχες αὐτές⁵⁷ ξεχώρισε μεταξύ τῶν ἄλλων ἡ μορφή τοῦ Bartolomé de Las Casas⁵⁸. Πρέπει νά μνημονευθεῖ καί ἡ ἐγκύκλιος *Sublimis Deus* τοῦ Πάπα Παύλου Γ΄ στίς 9 Ἰουνίου 1537, ἡ ὁποία ἦταν ἰδιαίτερα εὐνοϊκή γιά τούς ἰθαγενεῖς πληθυσμούς τῆς Ἀμερικής⁵⁹. Τό 18ο αἰῶνα ὅμως, στόν ὁποῖο ἀναφερόμαστε κυρίως, οἱ ἀντιλήψεις γιά τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικής εἶχαν ἀλλάξει σημαντικά σέ σχέση μέ τό παρελθόν⁶⁰.

Ἀναφορικά μέ τίς δύο χονδρικά κατηγορίες ἰθαγενῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικής πού προαναφέρθηκαν, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Θεοτόκης παρουσιάζεται ἀρκετά καλός γνώστης τῆς κατάστασης τοῦ Νέου Κόσμου. Παραδείγματος χάριν, γνωρίζει τόν ὄρο «κατζίκος» (*cacique*), ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρχικά ἰνδιάνικης προέλευσης, ἀλλά εἶχε εἰσαχθεῖ καί καθιερωθεῖ στά ἰσπανικά. Ὁ ὄρος ἐχρησιμοποιεῖτο εὐρύτατα στήν Κεντρική καί Νότιο Ἀμερική⁶¹ μέ διαφορετικές σημασίες ἀνάλογα μέ τήν περιοχή

57. Βλ. μεταξύ τῶν ἄλλων, J. N. RASMUSSEN, Bruder Jacob der Däne OFM als Verteidiger der religiösen Gleichberechtigung der Indianer in Mexiko im XVI. Jh., Mainz 1974. J. IRMSCHER, Menschenrechte der Indios und die römische Kurie, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 31 (1993) 281-284. M. LÜTTICHE OFM, "Auch wir sind Menschen so wie ihr". Eine missionstheologische Untersuchung zum Religionsgespräch der Franziskaner mit den Azteken von 1524, *Wissenschaft und Weisheit* 58 (1995) 3-52.

58. Βλ. B. DE LAS CASAS, Brevisima relación de la destrucción de las Indias, edición de A. Saint-Lu, ediciones Cátedra, Letras Hispánicas 158, Madrid 1987³, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία (σ. 59-65). L. HANKE, Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas y la lucha por la justicia en la conquista española de América, Caracas 1968. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, All Mankind is One. A Study of the Disputation Between Bartolomé de Las Casas and Juan Ginés de Sepúlveda in 1550 on the Intellectual and Religious Capacity of the American Indians, De Kalb, Ill: 1974. G. L. HUXLEY, Aristotle, Las Casas and the American Indians, *Proceedings of the Royal Irish Academy* 80 (1980) 57-68. J. MEIER, Hrsg., *Bartolomé de Las Casas: Der Mann - Das Werk - Die Wirkung*, Frankfurt a. M. 1992.

59. Βλ. L. HANKE, Pope Paul III and the American Indians, *The Harvard Theological Review* 30 (1937) 65-102.

60. Βλ. G. W. STOCKING, JR., French Anthropology in 1800, *Isis* 55 (1964) 134-150. P. BOERNER, The Images of America in Eighteenth Century Europe, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. I, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 151, Oxford 1976, σ. 323-332. Βλ. επίσης διάφορα abstracts ἀνακοινώσεων σχετικά μέ τή συνάντηση τῶν (Δυτικο)Εὐρωπαίων μέ ἄλλους διαφορετικούς πολιτισμούς συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ἀμερικανικοῦ: H. MASON, ed., *Transactions of the Sixth International Congress on the Enlightenment (Brussels, July 1983)* (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 216), Oxford 1983, σ. 85-125.

61. Τόν ἴδιο ὄρο ἀναφέρει ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ καί στά Στοιχεῖα Γεωγραφίας, δ.π., σ. 237, ὅπου

(π.χ. σήμαινε τόν ἐπικεφαλῆς κάποιας φυλῆς, χωριοῦ ἢ κοινότητος)⁶². Σημαντικό εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Θεοτόκης δέν θεωροῦσε τοὺς ἰθαγενεῖς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς σάν κάτι διαφορετικό ἀπό τοὺς Εὐρωπαίους, ἀλλὰ πίστευε προφανῶς στήν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τοὺς θεωροῦσε μέν πολιτιστικά καί θρησκευτικά κατώτερους ἀπό τοὺς Εὐρωπαίους⁶³, ἀλλά παράλληλα δέν ἀπέκλειε τή δυνατότητα ἐκπολιτισμοῦ καί βελτίωσής τους⁶⁴. Δέν πρέπει νά λησμονεῖται βέβαια ὅτι ἀναφερόμαστε πάντα σέ ἐποχές, στίς ὁποῖες ἡ κατανόηση τοῦ «ἄλλου» καί τοῦ περιγύρου του δέν μποροῦσε νά γίνει μέ τά σύγχρονα πλουραλιστικά κριτήρια. Ὁ Θεοτόκης δέν ἔθιξε ὅμως τό θέμα τῆς μεταχείρισης τῶν ἰθαγενῶν ἀπό τοὺς κατακτητές τους καί ὄλων τῶν βιαιοτήτων πού εἶχαν διαπραχθεῖ στά πλαίσια αὐτά, γεγονότα πού εἶχαν προκαλέσει σημαντικές ἀντιδράσεις ἤδη ἀπό τό 16ο αἰώνα.

Ἀξίζει νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἐν παρενθέσει τή γνώμη τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη γιά τό θέμα αὐτό. Ἐχοντας διαβάσει τό ἔργο τοῦ William Robertson (1721-1793), *History of America* (London 1777), τό ὁποῖο μεταφράστηκε ἀργότερα στά ἑλληνικά καί δημοσιεύτηκε σέ 4 τόμους στή Βιέννη (1792/94), ὁ Βούλγαρις σημείωσε τά ἀκόλουθα σέ μιᾶ ἐπιστολή του (Kherson, 23 Ἰουνίου 1782) πρὸς τόν Γεώργιο Κρομμύδη: «*Μετά χαρᾶς πολλῆς ἐδέχθην τήν Ἀμερικανικὴν ἱστορίαν τοῦ Ρῶβερσον [...]* καί τὰ πάθη ἐκτραγγοῦσαν τῶν διὰ τήν ἀπλότητα λέγομένων βαρβάρων, καί τήν τῶν δῆθεν εὐπολιτευτῶν Εὐρωπαίων θηριωδίαν, καί τῷ ὄντι βαρβαρότητα, λαμπρῶς στηλιτεύουσαν [...] Καί μέν δὴ καί πολλῶν ἀτασθάλων τε καί ὑπερφηάνων, οἷον τῶν Ἰσπανῶν καί ἄλλων τήν ὠμότητα καί

γίνεται λόγος γιά τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἰθαγενῶν στή Χιλή.

62. Μιᾶ ἐκτενὴ ἀναφορά τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν σημασιῶν τοῦ ὅρου βλ. στό P. BOYD-BOWMAN, *Léxico Hispanoamericano del Siglo XVI*, London 1971, σ. 143-144.

63. Στά Στοιχεῖα Γεωγραφίας, δ.π., σ. 232, ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ἀνέφερε ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς τῆς ἀμερικανικῆς ἡπείρου ἦσαν «*ἡλιολάτραι, καί εἰδωλολάτραι*». Παρά δέ τόν ἐκχριστιανισμό τους, «*αἱ πλείωνες Λαοαγέλαι ἔτι τὰς πατρίους θρησκευοῦσιν ἀπάτας*».

64. Στά Στοιχεῖα Γεωγραφίας, δ.π., σ. 233, ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ἀνέφερε ἐπιγραμματικά τίς διαφορετικές ἀπόψεις σχετικά μέ τίς διανοητικές ἰκανότητες καί τήν πνευματικὴ κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς: «*Οἱ μὲν τοὺς τῆς Ἀμερικῆς οἰκιστάς, ἀμέλει τοι τοὺς ἰθαγενεῖς, ἀφνεῖς εἶναι φασι, καί χαύνους, καί ἐκδικητικούς, καί δεισιδαίμονας, οἱ δὲ εὐφνεῖς καί ἐπιτηδεῖους, καί ἀγαθοὺς δέ τοὺς μὴ ἐπιδασκτοὺς μετασχόντας πονηρίας*». Καί στό περιοδικό Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 7 (1817) 347-369, στή σ. 349, ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΣΩΠΙΟΣ ἔκανε λόγο γιά τή «*φιλονεικία, ἃν οἱ νεωστὶ εὐρεθέντες Ἀμερικανοὶ ἔπρεπε νά ὀνομασθῶσιν ἄνθρωποι ἢ ὄχι*». Μόλις ὅμως «*οἱ ἀμφιβαλλόμενοι ἄνθρωποι*» αὐτοὶ ἔτυχαν τῆς κατάλληλης παιδείας, «*δέν ὑπεχώρησαν πλέον εἰς οὐδένα οὐδὲν ἀπ' ὅσα συνιστῶσι τοὺς ἀνθρώπους, καί τοὺς ἀνθρώπους τοὺς πεπαιδευμένους*».

ἀπανθρωπίαν, καί τήν ἀπληστον φιλαργυρίαν, καί τήν θηριώδη αἰμοβορίαν ἀναπεμπζόμενος, οὐκ ἔχω λέγειν, ποτέρους ἀθλιωτέρους νομίσαιμι; Τούς παθόντας τά τόσα κακά, ἢ τούς δράσαντας;»⁶⁵. Στήν Ἑλληνική Νομαρχία ἐπιπλέον ἀσκήθηκε κριτική στή μαζική μεταφορά μαύρων ἀπό τήν Ἀφρική καί στήν ἐκμετάλλευσή τους κάτω ἀπό ἄθλιες συνθήκες στήν Ἀμερική⁶⁶.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καί οἱ εἰδήσεις σχετικά μέ τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις καί πρακτικές τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικής⁶⁷. Ὁ Θεοτόκης, βέβαια, στά πλαίσια τῆς ὑπεροχῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τῆς ἀνάγκης ἱεραποστολῆς καί τῆς ἐπακόλουθης μεταστροφῆς τῶν ἰθαγενῶν, δέν ἐκφράστηκε θετικά γιά τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, τίς ὁποῖες θεώρησε συλλήβδην ὡς εἰδωλολατρικές⁶⁸. Βέβαια, ἡ θεώρηση αὐτή δέν ἀποτελοῦσε τότε κάποια ἐξαίρεση, ἀφοῦ διάφοροι Ρωμαιοκαθολικοί ἱερεῖς πού ἀκολούθησαν τίς πρῶτες κατακτητικές προσπάθειες τῶν Εὐρωπαίων, εἶχαν κάνει ἑκτενεῖς ἀρνητικές περιγραφές καί ἀξιολογήσεις τῶν θρησκειῶν τοῦ Νέου Κόσμου ἀπό χριστιανική σκοπιά⁶⁹ (π.χ. ὁ Ἰσπανός ἱερέας καί

65. Παρά Γ. ΚΡΟΜΜΥΔΗ], Διατριβή ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐνεστάσης κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, Μόσχα 1808, σ. 290, 291. Γιά τό ἔργο αὐτό τοῦ Robertson σέ ἀναφορά μέ τό θέμα μας, βλ. Μ. DUCKWORTH, *An Eighteenth-Century Questionnaire: William Robertson on the Indians, Eighteenth-Century Life* (N.S.) 11 (1987) 36-49. Ὑπῆρχαν βέβαια καί ἀντιδράσεις στή θετική θεώρηση τῶν «ἀγρίων» (savages) τό 18ο αἰῶνα. Ὁ Jean-François de Galaup, comte de Lapérouse, τόνισε ὅτι ἦταν ἐξοργισμένος μέ τούς Philosophes τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐκτιμοῦσαν τούς ἰθαγενεῖς αὐτούς πολύ περισσότερο ἀπ' ὅτι οἱ ἴδιοι τούς ἑαυτούς τους. Κατά τή γνώμη του, ὅλοι οἱ ἰθαγενεῖς ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίζονται ἐχθρικά χωρίς ἐξαίρεση. Ἀνέφερε δέ ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴ τὸν ἄτυχο de Lamanon, τὸν ὁποῖο κατακρεοῦργησαν τέτοιοι ἰθαγενεῖς. Τὴν παραμονὴ τοῦ βίαιου θανάτου του ὁ de Lamanon τοῦ εἶχε ἐκμυστηρευθεῖ ὅτι θεωροῦσε τούς ἀνθρώπους αὐτούς καλύτερος ἀπὸ τούς Εὐρωπαίους! Βλ. J. DUNMORE / M. DE BROSSARD, éd., *Le voyage de Lapérouse 1785-1788, récit et documents originaux*, t. I, Paris 1985, σ. 279.

66. Βλ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ Ο ΕΛΛΗΝ, Ἑλληνική Νομαρχία ἤτοι Λόγος περὶ ἐλευθερίας, φιλολογικὴ ἀπομνημείωση, κείμενο - σχόλια - εἰσαγωγή Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1982⁴, σ. 158, ὑπ.**.

67. Γιά τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις στήν Κεντρικὴ Ἀμερική πρὶν τὴν ἀφίξη τῶν Ἰσπανῶν, βλ. τό περιεκτικὸ ἄρθρο τοῦ H. B. NICHOLSON, *Religion in Pre-Hispanic Central Mexico*, in G. F. EKHOLOM / I. BERNAL, eds., *Handbook of Middle American Indians*, v. 10, Austin 1971, σ. 395-446. HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, passim, ὅπου καί πλούσια βιβλιογραφία.

68. Γιά τό θέμα «εἰδωλολατρεία» ἀπὸ χριστιανικὴ σκοπιά ἱστορικά, βλ. H. - W. GENSICHEN, *Heidentum I. Biblisch / Kirchen-missionsgeschichtlich, Theologische Realenzyklopädie* 14 (1985) 590-601, ὅπου καί ἐκτενὲς βιβλιογραφία.

69. Βλ. W. LEHMANN / K. KUTSCHER, *Sterbende Götter und christliche Heilsbotschaft. Wechselreden indianischer Vornehmer und spanischer Glaubensboten in Mexiko*, Stuttgart 1949. R. NEBEL, *Altmexikanische Religion und christliche Heilsbotschaft. Mexiko zwischen Quetzalcóatl und Christus*, Immensee 1983. Μιά γενικὴ θεώρηση βλ. σὸ ἄρθρο τοῦ HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, ὁ.π., σ. 412-417.

αυτόπτης μάρτυρας Diego Durán⁷⁰) καί συνέβαλαν στήν καταστροφή πλήθους τοπικῶν μνημείων καί ἔργων⁷¹. Πέρα ἀπό τήν εἰδική ὀπτική αὐτῆς γωνίας, οἱ εἰδήσεις πού περιέχουν τά ἔργα τῶν ἱεραποστόλων εἶναι πάντως σημαντικότερες γιά τή θρησκευτική δομή τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν παραμείνει γιά αἰῶνες μακριά ἀπό κάθε δυτική ἐπίδραση. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀναφορά τοῦ Θεοτόκη ὅτι κάποιες κατηγορίες ἰθαγενῶν τῆς Ἀμερικῆς ἦταν τελείως ἄθρησκοι ἐκφράζει μιᾶ ἀντίληψη, ἡ ὁποία διατυπώθηκε μέ διάφορες μορφές ἀπό τό 16ο αἰῶνα καί ἐπεβίωσε μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα⁷². Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ὁμῶς θεωρεῖ τήν ἀποψη αὐτή ἐσφαλμένη⁷³.

Ἡ πληροφoρία τοῦ Θεοτόκη γιά τίς ἀνθρωποθυσίες (συμπεριλαμβανομένων ἐπιπλέον καί μικρῶν παιδιῶν) στά πλαίσια τῶν τελετουργιῶν τῶν Ἀζτέκων⁷⁴ εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα, ἄσχετα ἂν γίνεται ἐδῶ μέ τήν πρόθεση νά δειχθεῖ τό ἐπίπεδο κατάπτωσης τοῦ συγκεκριμένου πολιτιστικοῦ συνόλου. Δείχνει ἄλλωστε ἐπαφή μέ μιᾶ ἰδιαίτερη συνήθεια τοῦ λαοῦ

70. Βλ. FRAY DIEGO DURÁN, *Book of the Gods and Rites and The Ancient Calendar*, trans. by F. Horcasitas and D. Heyden, Norman 1971. Βλ. ἐπίσης TOY ΙΔΙΟΥ, *The Aztecs: The History of the Indies of New Spain*, trans. by D. Heyden and F. Horcasitas, New York 1964.

71. Βλ. PABLO JOSÉ DE ARRIAGA, *Eure Götter werden getötet. Die Ausrottung des Götzendienstes in Peru*, hrsg. und kommentiert von K.A. Wipf, Darmstadt 1992. Βλ. ἐπίσης γενικά J. SPECKER, *Die Missionsmethode in Spanisch-Amerika im 16. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung der Konzilien und Synoden*, Beckenried 1953. R. KONETZKE, *Forschungsprobleme zur Geschichte der Religion und ihrer Bedeutung in der Kolonisation Amerikas*, *Saeculum* 10 (1959) 82-102. TOY ΙΔΙΟΥ, *Christentum und Conquista im spanischen Amerika*, *Saeculum* 23 (1972) 59-73. J. DELUMEAU, *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*, Bd. II, Rowohlt, Kulturen und Ideen 1990, Reinbek bei Hamburg 1985, σ. 387-397. Γιά τήν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Λατινική Ἀμερική, βλ. H. - J. PRIEN, *Die Geschichte des Christentums in Lateinamerika*, Göttingen 1978.

72. Βλ. π.χ. G. TESSMANN, *Menschen ohne Gott*, Stuttgart 1928.

73. Βλ. HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, ὅ.π., σ. 406, 442-443 ὑπ. 5 καί 6.

74. Σχετικά μέ τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις τῶν Ἀζτέκων, βλ. L. SPENCE, *The Gods of Mexico*, London 1923. A. CASO, *La religión de los Aztecas*, Ciudad de México 1936. A. HVIDFELDT, *Teotl and Ixiptlatli. Some Central Concepts in Ancient Mexican Religion*, Copenhagen 1958. C. A. BURLAND, *The Gods of Mexico*, London 1967. Βλ. ἐπίσης G. C. VAILANT, *The Aztecs of Mexico*, London 1950. A. CASO, *The Aztecs: People of the Sun*, trans. by L. Dunham, Norman 1958. B. C. BRUNDAGE, *The Fifth Sun: Aztec Gods, Aztec World*, Austin 1979. Βλ. καί τό review article τῆς ELIZABETH M. BRUMFIEL, *Aztec Religion and Warfare: Past and Present Perspectives*, *Latin American Research Review* 25 (1990) 248-259, ὅπου ἐξετάζονται σημαντικές πρόσφατες μελέτες γιά τή θρησκεία τῶν Ἀζτέκων καί μάλιστα γιά τίς ἀνθρωποθυσίες τους.

αὐτοῦ, ἡ ὁποία τὸν εἶχε καταστήσει γνωστότατο στὴν Εὐρώπη ἀπὸ σχετικές περιγραφές⁷⁵. Ἀνάμεσα στὶς πιὸ χαρακτηριστικές ἦταν ἡ περιγραφή τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ Hernán Cortés, Bernal Díaz del Castillo, ὁ ὁποῖος περιέγραψε πῶς ὀρισμένοι αἰχμάλωτοι συνάδελφοί του ὁδηγήθηκαν ἀπὸ Ἀζτέκους πολεμιστές καὶ ἱερεῖς στοῦ ναοῦ τοῦ Coatepec. Ἐκεῖ τοὺς θυσίασαν, ἀφοῦ πρῶτα ἐβγαλαν βία ἀπὸ τὰ στήθη τους τίς πάλλουσες καρδιές τους γιὰ νὰ τίς χρησιμοποιήσουν ὡς ἀναθήματα στὰ εἰδωλα. Μετὰ κύλισαν τὰ πτώματά τους στὴ βάση τοῦ ναοῦ, ὅπου οἱ ἀρμόδιοι γιὰ τίς τελετές τὰ διαμέλισαν καὶ τὰ φύλαξαν προσεκτικά γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἱερὴ τροφή σὲ ἄλλες τελετές. Σημαντικές ἦταν ἐπίσης οἱ μαρτυρίες τοῦ ἱερέα Bernardino de Sahagún (1500-1590) γιὰ τέτοιες καὶ ἄλλου εἴδους ἀνθρωποθυσίες. Οἱ τελετουργικές αὐτές συνήθειες πρέπει πάντως νὰ κατανοηθοῦν στὰ πλαίσια τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀζτέκων καὶ τῆς κοσμολογίας τῆς θρησκείας τους⁷⁶. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ ἀμφισβητήσεις σχετικά μέ τό ἄν ὅλες οἱ περιγραφές γιὰ τίς ἀνθρωποθυσίες τῶν Ἀζτέκων εἶναι ἀξιόπιστες. Ὑποστηρίζεται μάλιστα ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τοῦλάχιστον ἐπρόκειτο γιὰ μύθους⁷⁷ ποὺ ἐπινόησαν καὶ διέδιδαν οἱ Ἰσπανοὶ Conquistadores - ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κολόμβου⁷⁸ - γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὰ δικά τους ἐγκλήματα⁷⁹. Αὐτὸ πού ἔχει σημασία πάντως

75. Βλ. B. KEEN, *The Aztec Image in Western Thought*, New Brunswick 1971. Γιὰ τίς εὐρωπαϊκὲς ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς ἰθαγενεῖς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς γενικά, βλ. H. J. STAMMEL, *Indianer. Legende und Wirklichkeit von A-Z*, Gütersloh / Berlin 1977. R. F. BERKHOFFER, *The White Man's Indian. Images of the American Indian from Columbus to the Present*, New York 1978.

76. Βλ. τὸ πληροφοριακὸ ἄρθρο τοῦ D. CARRASCO, *Human Sacrifice. Aztec Rites*, *The Encyclopedia of Religion* 6 (1987) 518-523. Βλ. ἐπίσης B.R.O. DE MONTELLANO, *Aztec Cannibalism: An Ecological Necessity?*, *Science* 200 (1978) 611-617. J. M. INGHAM, *Human Sacrifice at Tenochtitlan*, *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984) 379-400. ELIZABETH H. BOONE, ed., *Ritual Human Sacrifice in Mesoamerica*, Washington, D.C. 1984. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ καννιβαλισμοῦ καὶ τῶν ἀνθρωποθυσιῶν σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, βλ. G. HOGG, *Cannibalism and Human Sacrifice*, London 1973.

77. Γιὰ τίς ποικίλες ἀπόψεις τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὸ Νέο Κόσμο γενικά, βλ. τὴ συλλογὴ ἄρθρων στὸ K. - H. KOHL, Hrsg., *Mythen der Neuen Welt. Zur Entdeckungsgeschichte Lateinamerikas*, Berlin 1982.

78. Βλ. P. HULME, *Columbus and the Cannibals. A Study of the Reports of Anthropophagy in the Journal of Christopher Columbus*, *Iberoamerikanisches Archiv* (N.F.) 4 (1978) 115-139.

79. Βλ. σχετικά τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ P. HASSLER, *Menschenopfer bei den Azteken? Eine quellen - und ideologiekritische Studie*, Bern 1992. Βλ. ἐπίσης W. ARENS, *The Man-eating Myth. Anthropology and Anthropophagy*, New York 1979. Γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν Ἀζτέκων στοὺς Ἰσπανοὺς, βλ. C. GIBSON, *The Aztecs Under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810*, Stanford 1964.

είναι ότι οι περιγραφές αυτές, ιδίως εκείνες για τον καννιβαλισμό, είχαν δημιουργήσει άρνητικές εντυπώσεις στην Ευρώπη σχετικά με τον πολιτισμό και τα έθιμα των Ἀζτέκων, πράγμα που εκφράζουν οι παραπάνω σχετικές ειδήσεις του Θεοτόκη.

VI

Μετά τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, ο Θεοτόκης προχώρησε στην εξέταση των βιβλικών μαρτυριών σχετικά με τη διάδοση του αποστολικού κηρύγματος σ' όλόκληρο τον κόσμο. Ἀρχικά ομολόγησε ότι φαινομενικά υπήρχε ὄντως μιά ἀνακρίβεια στις ρήσεις *«εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν»* καὶ *«ἔσται καρποφορούμενον τό Εὐαγγέλιον ἐν ὅλῃ τῇ κτίσει»*, δεδομένου ότι τά γεγονότα ἔδειχναν τό ἀντίθετο. Ἡ φαινομενική ὁμως αὐτή ἀπορία θά μπορούσε νά λυθεῖ, ἂν κατανοοῦσε κανεὶς τά παραπάνω ρήματα σέ χρόνο μέλλοντα, δηλαδή, *«ἐξελεύσεται»* ἀντί τοῦ *«ἐξῆλθεν»* καὶ *«καρποφορήσει»* ἀντί τοῦ *«καρποφορούμενον»*. Ὁ Θεοτόκης προσπάθησε νά δείξει ὅτι ἡ ἀντικατάσταση αὐτή ἦταν ἀναγκαία, ἀναφέροντας μερικές ἀκόμη σχετικές περιπτώσεις. Τό ψαλμικό χωρίο, λόγου χάριν, *«λίθον, ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας»* [Ψαλμ. 117 (118):22. Πρβλ. Ματθ. 21:42], ἀναφέρεται στόν Ἰησοῦ Χριστό, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ *«πέτρα»* (1 Κορ. 10:4). Σημαίνει δέ ὅτι ὁ Χριστός ἐγενεῖτο ἡ *«κεφαλὴ»* τῶν δύο λαῶν, τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Ἑθνικῶν, πού συνενώθηκαν καὶ δημιούργησαν τὴν *«γωνία»*, δηλαδή τὴν Ἐκκλησία. Ὁ προπάτορας τοῦ Χριστοῦ, ὁ προφήτης Δαβὶδ, εἶχε μὲν γράψει *«ἀπεδοκίμασαν»*, ἀλλὰ ἦταν γνωστό, κατὰ τὸν Θεοτόκη, ὅτι οἱ δράστες τὴν περίπτωση αὐτή, οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, δέν εἶχαν ἀκόμη πραγματοποιήσει τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὴν πράξη τους αὐτή. Ἔτσι, ἀντί τοῦ ἀορίστου *«ἀπεδοκίμασαν»*, θά ἔπρεπε ὀρθότερα νά κατανοηθεῖ τό σχετικό ρῆμα σέ μέλλοντα χρόνο, δηλαδή, *«ἀποδοκιμάσουσιν»*. Τό ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὴ φράση *«ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας»*. Ἀφοῦ ὁ Χριστός δέν εἶχε ἀκόμη σαρκωθεῖ, θά ἔπρεπε νά ἀντικατασταθεῖ τό *«ἐγενήθη»* μέ τό *«γενήσεται»*. Ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε ἐπίσης τὴν περίπτωση ἑνός ἄλλου σχετικοῦ προφητικοῦ χωρίου: *«Ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται σοι δίκαιος καὶ σώζων, αὐτός πραῦς, καὶ ἐπιβεβηκώς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον»* (Ζαχ. 9:9. Πρβλ. Ἰωάν. 12:15). Φυσικά, αὐτό δέν συνέβαινε τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ζαχαρίας προφήτευε, ἀλλὰ ἐπρόκειτο γιὰ κάτι πού θά γινόταν στό μέλλον. Τό γενικό συμπέρασμα τοῦ Θεοτόκη ἦταν λοιπόν τό ἀκόλουθο: *«Καὶ ἐν ἄλλοις δέ μυρίοις τῶν θείων Γραφῶν τόποις τοὺς αὐτοὺς εὐρίσκομεν ἀντιχρονισμούς διὰ παρεληλυθότων, ὅπως ἂν ἡ ἄδηλος καὶ ἀβεβαία τοῦ μέλλοντος σημασία ἐκ μέσου ἀρθεῖσα, ἢ ἐπίδηλος καὶ*

βεβαία, ἢ διὰ τοῦ παρωχημένου καί ἐνεστώτος ἐμφαινομένη ἀντισταχθείη»⁸⁰.

Μέ βάση τά παραπάνω, δέν χρειαζόταν κατά τόν Θεοτόκη πολλή σκέψη γιά νά ἀντιληφθεῖ κανεῖς ὅτι χρησιμοποιήθηκε τό ρῆμα «ἐξῆλθεν» ἀντί τοῦ «ἐξελεύσεται», ἀφοῦ τήν ἐποχή τοῦ Δαβίδ ὄχι μόνο δέν εἶχε κηρυχθεῖ τό εὐαγγελικό μήνυμα σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο, ἀλλά οὔτε κἂν εἶχε ἐμφανιστεῖ στή γῆ. Ὅταν δέ χρησιμοποιοῦσε ὁ Παῦλος τή μετοχή «καρποφορούμενον» ἀντί τοῦ «καρποφορηθσόμενον», ἦταν ἐπίσης γνωστό ὅτι τό εὐαγγελικό μήνυμα δέν εἶχε διαδοθεῖ ἀκόμη σ' ὅλα τά μέρη τῆς γῆς. Οἱ θεοκήρυκες Ἀπόστολοι τό εἶχαν μέν διαδόσει «εἰς τά τρία τοῦ κόσμου μέρη» (στήν Εὐρώπη, Ἀσία καί Ἀφρική), ἀλλ' ἐν τούτοις ὑπῆρχαν ἀκόμη ἄγνωστες περιοχές καί λαοί καί στίς τρεῖς αὐτές ἡπείρους. Θά ἀρκοῦσε νά λάβει κανεῖς ὑπόψη του τά μέρη τῆς γῆς πού ἐξερευνήθηκαν μετά τό 15ο αἰώνα (π.χ. γύρω ἀπό τή διακεκαυμένη ζώνη στά ἐνδότερα τῆς Ἀφρικῆς ἀπό Γάλλους, Ὁλλανδούς καί Ἀγγλους καί στά ἐνδότερα τῆς Ἀσίας στήν περιοχή τῆς Καμτσάτσκα, στήν Ἰαπωνία καί στά νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὁκεανοῦ). Στά μέρη αὐτά διαδόθηκε πολύ ἀργότερα τό χριστιανικό μήνυμα, εἴτε ἀπό Ὀρθόδοξους ἱεραποστόλους, εἴτε ἀπό ἄλλους. Κατά τόν Θεοτόκη, «ἀποστολικός φθόγγος» σήμαινε ὁ,τιδήποτε εἶχε κηρυχθεῖ ἀπό τό ἴδιο τό στόμα τῶν Ἀποστόλων, τό ὁποῖο μετεδίδοτο ἀργότερα ἀπό τοὺς ἐκάστοτε πιστεύσαντας στίς ἐπόμενες γενεές σέ μιά ἀδιάκοπη συνέχεια. Τό ὅτι δέ αὐτό ἐπρόκειτο νά γίνει μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων, φαινόταν ἀπό τήν ἀκόλουθη ρήση τοῦ Ἰησοῦ: «Καί κηρυχθήσεται τοῦτο τό εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ, εἰς μαρτύριον πᾶσιν τοῖς ἔθνεσι, καί τότε ἥξει τό τέλος» (Ματθ. 24:14). Σημαντικό ἦταν κατά τόν Θεοτόκη ὅτι δέν φανερώθηκε στό παραπάνω χωρίο πότε καί ἀπό ποιούς θά γινόταν αὐτό. Τό στοιχεῖο αὐτό σήμαινε ἐπιπλέον ὅτι ὁ «πάντα εἰδώς» Ἰησοῦς ὄρισε ὡς «ἔσχατον πέρας τοῦ χρόνου τοῦ κηρύγματος [...] τήν συντέλειαν». Συμπερασματικά, κατά τόν Θεοτόκη, τά προαναφερθέντα ἀρκοῦσαν νά λύσουν τήν πρώτη ἀπορία τοῦ Νεόφυτου. Ἀλλωστε, καί τή στιγμή ἐκείνη πού ἔγραφε ὁ Θεοτόκης τήν ἐπιστολή του, τό Εὐαγγέλιο κηρυσσόταν καί καρποφοροῦσε ἀκόμη σέ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου⁸¹.

Οἱ ἀναφορές αὐτές δείχνουν τήν ικανότητα τοῦ Θεοτόκη στήν ἐρμηνεία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καί στήν προσαρμογή τῶν πληροφοριῶν της στά ἐκάστοτε ἱστορικά δεδομένα. Ὑπῆρχε βέβαια μιά μακρόχρονη παράδοση τέτοιων ἐρμηνευτικῶν προσπαθειῶν, κυρίως ἀναφορικά μέ θεολογικά

80. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 45-46.

81. Ὁ.π., σ. 46-47.

θέματα κατά τή διάρκεια διαφόρων σχετικῶν ἐρίδων, στίς ὁποῖες εἶχε καταβληθεῖ ἔντονη προσπάθεια νά στηριχθεῖ ἡ δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας σέ βιβλικά χωρία καί νά ὑπερβληθοῦν φαινομενικές ἀντιφάσεις καί δυσκολίες. Ὁ Θεοτόκης πάντως παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τά παραπάνω προχώρησε στήν ἐρευνα μιᾶς ἄλλης θεολογικῆς ἀπορίας σχετικά μέ τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς. Τήν ἀπορία αὐτή δέν εἶχε μέν θέσει ἀνοιχτά ὁ Νεόφυτος, ἀλλά εἶναι πολύ πιθανό ὅτι καί αὐτή θά τόν εἶχε ἀπασχολήσει σέ κάποιο βαθμό.

Ἡ νέα ἀπορία ἦταν σαφῶς πιό δύσκολη ἀπό τήν προηγούμενη. Ἐπιχειρώντας μιά μεταφορά μέ βάση ἕνα χωρίο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὁ Θεοτόκης τήν παρομοίασε μέ *«ὁστοῦν τῶν ἀβρώτων [...], ἐπὶ τὰ ἀνεξερεύνητα τοῦ Κυρίου ἀναγομένη κρίματα καί τὰς ὁδοῦς αὐτοῦ τὰς ἀνεξιχνιάστους»*. Παρά τίς δυσχέρειες αὐτές, ὁ Θεοτόκης ἐπεχείρησε *«Θεοῦ συνάρσει»* νά ἀπαντήσει κατὰ τό δυνατόν καί στήν ἀπορία αὐτή, ἡ ὁποία ἦταν ἡ ἀκόλουθη. Γιατί εἶχε ἐπιτρέψει ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ νά μεταδοθεῖ τό χριστιανικό μήνυμα στούς κατοίκους τοῦ Νέου Κόσμου τόσο καθυστερημένα, δηλαδή, ἀφοῦ εἶχαν περάσει τόσοι αἰῶνες μετά τήν ἔνσαρκο Οἰκονομία; Ἐπειτα, πῶς εἶχε ἀνεχθεῖ ἡ ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ νά χάνονται ὅλους αὐτούς τούς αἰῶνες τόσα πλήθη ψυχῶν ἀνθρώπων, χωρίς νά ἔχουν πιστεῦσει ἢ νά ἔχουν βαπτιστεῖ; Ἀκόμη, πῶς θά ἦταν δυνατόν ὁ δίκαιος Θεός νά καταδικάσει τούς ἀνθρώπους αὐτούς, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν ἀκούσει ποτέ τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα; Ὁ Θεοτόκης ἔθιξε μέ τίς ἐρωτήσεις αὐτές βασικά προβλήματα πού εἶχαν παρουσιαστεῖ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Νέου Κόσμου καί τῆς σχέσης του μέ τή χριστιανική σωτηριολογία, τά ὁποῖα εἶχαν ἀπασχολήσει ἤδη ἀρκετά τή Δυτική Εὐρώπη. Ἀποτέλεσμα τῶν προβλημάτων αὐτῶν ἦταν ἡ κριτική στίς χριστιανικές ἀντιλήψεις (π.χ. γιά τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ) ἢ καί πολλές φορές ἡ ἄρνησή τους λόγω τῶν παρουσιαζομένων ἀδιεξόδων, πρᾶγμα πού γνώριζε καλά ὁ Θεοτόκης. *«Ἐκ τούτου τῆς Προνοίας καταγελῶσι, καί τήν θείαν εὐσπλαχνίαν τε καί δικαιοσύνην, καί αὐτό τό χριστιανικόν δόγμα ἀποτόμως ἐγκαλοῦσιν οἱ ἄπιστοι»*⁸².

Ὁ Θεοτόκης στήριξε τήν ἀπάντησή του κυρίως στό λόγο τοῦ Χριστοῦ γιά τήν πόλη ἐκείνη, ἡ ὁποία δέν εἶχε δεχθεῖ τό κήρυγμά του: *«Λέγω δέ ὑμῖν, ὅτι Σοδόμοις ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀνεκτότερον ἔσται, ἢ τῇ πόλει ἐκείνῃ»* (Λουκ. 10:12. Πρβλ. Ματθ. 10:15). Ἐπίσης, χρησιμοποίησε ὡς ἐπιχείρημα καί μιά ἀκόμη ρήση τοῦ Χριστοῦ: *«Ὁ δέ μή γνούς, ποιήσας δέ ἄξια πληγῶν, ὀλίγας δαρήσεται»* (Λουκ. 12:48). Τά στοιχεῖα αὐτά

82. Ὁ.π., σ. 47.

ἐπαρκοῦσαν κατὰ τὴ γνῶμη του γιὰ νὰ δοθεῖ μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση. Ἔτσι, ἐκεῖνοι πού δέν θά εἶχαν ἀκούσει τό εὐαγγελικὸ μήνυμα καί εἶχαν ἁμαρτήσῃ παραβαίνοντας τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ, ἐπρόκειτο νὰ δεχθοῦν τίς συνέπειες τῆς κατάστασής τους μέ λιγότερο αὐστηρό τρόπο ἀπ' ὅτι ἐκεῖνοι πού εἶχαν μέν ἀκούσει, ἀλλά δέν εἶχαν ἀποδεχθεῖ *«τῆς πίστεως τὴν διδασκαλίαν»*. Τό βέβαιο ἦταν ἐπίσης ὅτι ὁ Θεός προνοοῦσε πάντα γιὰ τὴ σωτήρια ὅλων τῶν ἀνθρώπων χωρίς διακρίσεις, φυσικά δέ καί γι' αὐτήν τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Θεός εἶχε διαπιστώσει τὴν εἰδική περίπτωση ὀρισμένων ἀνθρώπων, δηλαδή, ὅτι οἱ ψυχές τους *«διὰ τὴν προαιρετικὴν αὐτῶν μοχθηρίαν»* ἦταν παλαιότερα ἀνεπίδεκτες *«τοῦ τῆς ἀληθείας λόγου»*, γι' αὐτήν ἀκριβῶς τὴν αἰτία ἀνέβαλε καί ἀναβάλλει ἀκόμη πολλές φορές τὴ μετάδοση τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος σέ κάποιες κατηγορίες ἀνθρώπων. Αὐτὴ ἡ τακτικὴ καθοριζόταν, κατὰ τὸν Θεοτόκη, ἀπὸ τὴν ἀπειρὴ εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ. Δεδομένου δέ ὅτι τέτοιοι λαοὶ *«πονηρίᾳ προαιρέσεως»* δέν μπορούσαν παλαιότερα νὰ φανοῦν ἀντάξιοι τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος καί νὰ τό ἐφαρμόσουν στὴν πράξη, οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἀδυναμίας τους αὐτῆς θά ἦταν πολὺ ἀρνητικότερες. Γιὰ τό λόγο ἀκριβῶς αὐτό, ὁ Θεός ἀνέβαλε τό φωτισμὸ τους, ὥστε νὰ παραμείνουν στὴν ἄγνοια καί νὰ κριθοῦν ἀνεκτικότερα καί εὐνοϊκότερα (*ὀλίγας δαρῶσι*) τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Ἄλλωστε, ὅπως εἶχε τονίσει καί ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, *«παντὶ γάρ τῷ ἔχοντι, [...] ἀγαθὴν δηλονότι διάθεσιν, δοθήσεται, καὶ περισσευθήσεται, ἥ τε πίστις καὶ ἡ τῶν καλῶν ἔργων ἐπεξεργασία· ἀπὸ δέ τοῦ μὴ ἔχοντος, καὶ ὃ ἔχει ἀρθήσεται»*. (Πρβλ. Ματθ. 25:29). Ὁ Θεός λοιπὸν περιμένει *«ἐνός ἐκάστου γένους τό τοῦ χρόνου πλήρωμα»*, μέχρις ὅτου φανοῦν *«οἱ βελτίονες αὐτῶν»*, οἱ ὁποῖοι θά μπορέσουν νὰ δεχθοῦν μέ τὸν ἰδανικότερο τρόπο τὴν οὐράνιά του διδασκαλία, νὰ φωτιστοῦν ἀπὸ τό φῶς της καί νὰ δώσουν τά καλύτερα ἀποτελέσματα⁸³.

Ἐπομένως, κατὰ τὸν Θεοτόκη, *«ἡ τοῦ θεοῦ κηρύγματος ἀναβολὴ τε καὶ προθεσμία, εὐσεβῶς τε καὶ ὀρθῶς νοουμένη, προνοητὴν καὶ εὐσπλαχνον, ἅμα δέ καὶ δίκαιον ἡμῖν ἀριδηλότατα τὸν Θεὸν ἐμφαίνει»*⁸⁴. Ἀπὸ τὴν

83. Ὁ.π., σ. 47-48.

84. Ὁ.π., σ. 48. Τὴν ἴδια ἐπιχειρηματολογία καί μάλιστα μερικές φορές μέ τὴν ἴδια ὁρολογία ἀνέπτυξε ὁ Θεοτόκης καί στίς σημειώσεις πού προσέθεσε στὴ μετάφραση ἐνός ἀντιβολταιρικοῦ ἔργου τοῦ GUILLAUME - JOSEPH CLÉMENCE, Ἀπόδειξις τοῦ κύρους τῶν τῆς Νέας, καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων, καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας ὑπεράσπισις. Ἡ ἀνασκευὴ τῆς τοῦ Βολτέρου Βίβλου, τῆς καλουμένης τελευταῖον διερμηνευθείσης Διαθήκης. Ἐκ τῆς Γάλλων φωνῆς μεταφρασθεῖσα, ἤπερ προσετέθησαν καὶ τινες σημειώσεις, Βιέννη 1794, σ. 630-633. Τό γαλλικὸ πρωτότυπο εἶχε δημοσιευτεῖ

άλλη πλευρά, δέν θά ἔπρεπε νά ἀπορεῖ κανεῖς γιά τό δῆθεν τεράστιο διάστημα τῶν 1500 περίπου ἐτῶν πού ἔζησαν καί πέθαναν τόσοι κάτοικοι τῆς ᾽Αμερικῆς στήν ἄγνοια, χωρίς νά ἔχουν ποτέ ἀκούσει τό εὐαγγελικό κήρυγμα. Τό διάστημα αὐτό ἦταν σύμφωνα μέ τά κριτήρια τοῦ Θεοῦ ἀμελητέο, ἀφοῦ κατά τόν Ψαλμωδό, γιά τό Θεό «*χίλια ἔτη, ὡς ἡμέρα ἡ ἐχθές, ἥτις διήλθεν*». [Πρβλ. Ψαλμ. 89(90):4]. ᾽Αρα, τά ἑπτὰ καί κάτι χιλιάδες χρόνια πού εἶχαν περάσει ἀπό τήν κτίση τοῦ κόσμου μέχρι τό 18ο αἰώνα⁸⁵, ἦταν γιά τό Θεό οὐσιαστικά ἑπτὰ ἡμέρες καί κάποιες ὥρες! Τέλος, ὁ Θεοτόκης ὑπέθεσε ὅτι ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου βρισκόταν μᾶλλον κάπου μακριά στό ἀπώτερο μέλλον, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχαν προφανῶς στά σχέδια τοῦ Θεοῦ ἀκόμη πολλές χιλιάδες ἀνθρώπων «*ἀφωτίστων διαμεινάντων*», οἱ ὁποῖοι ἐπρόκειτο νά δεχθοῦν ἐν τῷ μεταξύ τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα⁸⁶.

VII

Μετά τίς ἀπαντήσεις στίς θεολογικές αὐτές ἀπορίες, ὁ Θεοτόκης προχώρησε στήν ἐξέταση δύο ἄλλων προβλημάτων, τῶν ὁποίων ἡ λύση χρειαζόταν ἐπιπλέον ἐπιστημονικές καί ἱστορικές γνώσεις. Συγκεκριμένα, ἐπρόκειτο γιά τά θέματα τοῦ *πῶς* καί *πότε* εἶχε κατοικηθεῖ ἡ ᾽Αμερική γιά πρώτη φορά⁸⁷. Τά θέματα αὐτά βέβαια σχετίζονταν ἄμεσα μέ γενικότερα θρησκευτικά προβλήματα, π.χ. μέ τό ἄν εἶχε γίνει ὁ παγκόσμιος κατακλυσμός καί ἄν εἶχε ἐπηρεάσει καί τούς ἀνθρώπους στό Νέο Κόσμο. ᾽Αν φυσικά μπορούσε νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ κατοίκηση τῆς ᾽Αμερικῆς συνέβη

τό 1782 καί ξανά τό 1826. Ὁ Clémence (1717-1792) εἶχε δημοσιεύσει καί ἓνα ἄλλο ἀντιβολταιρικό ἔργο τό 1767. Γιά τόν Clémence, βλ. τό σχετικό ἄρθρο τοῦ Μ. PREVOST στό *Dictionnaire de Biographie Française* 8 (Paris 1959) 1418-1419.

85. Πρόκειται γιά μιὰ γενικά παραδεκτὴ χρονολόγηση μέ βάση τίς βιβλικές πληροφορίες στόν Ὁρθόδοξο χῶρο. Ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλός σημείωσε χαρακτηριστικά σέ μιὰ διδαχὴ του [παρά Ι. Β. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές (καί Βιογραφία), Ἀθήνα 1979², σ. 128]: «*Καί ἀπό τόν καιρόν ὁπού ἔκαμεν ὁ πανάγαθος Θεός τόν κόσμον, εἶναι ἑπτὰ χιλιάδες καί διακόσιοι ὀγδοῖντα ὀκτώ χρόνοι*».

86. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 48.

87. Γιά τίς διάφορες θεωρίες σχετικά μέ τά προβλήματα αὐτά στή Δυτικὴ Εὐρώπῃ μέχρι τὴν ἐξερεύνηση τῆς Καμπούτκας, γιά τὴν ὁποία θά γίνει λόγος στή συνέχεια, βλ. L. E. HUDDLESTON, *Origins of the American Indians. European Concepts, 1492-1729* (Latin American Monographs 11), Austin/London 1967. Βλ. ἐπίσης R. WAUCHOPE, *Lost Tribes and Sunken Continents. Myth and Method in the Study of American Indians*, Chicago 1962. S. WILLIAMS, *Fantastic Archaeology. The Wild Side of North American Prehistory*, Philadelphia 1991.

γιά πρώτη φορά μετά την υποτιθέμενη ήμερομηνία του κατακλυσμού, τότε δέν θά ὑπῆρχε κανείς λόγος νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ καί φυσικά ἡ ἀξιοπιστία τῆς Βίβλου. Αὐτό ἦταν ἄλλωστε καί ἓνα σημαντικό σημεῖο, στό ὁποῖο θά ἐστιαζόταν ἡ προσοχή τοῦ Θεοτόκη. Ἡ συζήτηση τῶν προβλημάτων αὐτῶν θά παρουσιάσει πάλι ἀνάγλυφα τίς εὐρύτατες γνώσεις τοῦ Θεοτόκη, μάλιστα δέ ἀναφορικά μέ τίς τελευταῖες ἐπιστημονικές ἐξελίξεις καθῶς καί τήν ἱκανότητά του νά τίς συνδυάζει μέ τίς θρησκευτικές του ἀντιλήψεις.

Σχετικά μέ τό πρῶτο ἐρώτημα τοῦ πῶς εἶχε κατοικηθεῖ ὁ νεοφανής⁸⁸ κόσμος, δηλαδή, ἡ Ἀμερική, ὁ Θεοτόκης τόνισε ὅτι πολλοί εἶχαν διατυπώσει διάφορες ἀπόψεις πρὶν τό ἔτος ,αψμα' (= 1741). Τό γιατί ὁ Θεοτόκης μνημόνευσε τό ἔτος αὐτό, θά φανεῖ στή συνέχεια. Μερικοί ὑποστήριξαν, λόγου χάριν, ὅτι ἡ κιβωτός τοῦ Νῶε κατά τήν περιπλάνησή της προσάραξε καί σέ κάποιο ψηλό βουνό «*ἐν Βέρζ τῆς Ἀμερικῆς*», προτοῦ νά ὑποχωρήσουν ὅλα τά νερά τοῦ κατακλυσμοῦ. Οἱ γιοί τοῦ Νῶε βγῆκαν τότε ἀπό τήν κιβωτό καί ἄφησαν μερικά ἀπό τά παιδιά τους στό μέρος αὐτό, τά ὁποῖα στή συνέχεια πολλαπλασιάστηκαν καί ἔτσι γέμισε ἀργότερα ἡ Ἀμερική ἀπό κατοίκους. Σύμφωνα δέ μέ μιᾶ ἄλλη θεωρία, ὁ «*Γουῆγιος τούς Βόνσους ἔφη τούς ἐν Σαμαρκάνδη, σκάφους τῶν ἀπό τῆς Κίνας κατ' ἔτος διὰ τῆς Καμισάτκας εἰς τό Μέξικον ἀφικνουμένων ἐπιβάντας, κάκει παραγενομένους αὐτό ἐνοικίσαι, ἐξ αὐτῶν δέ τήν Ἀμερικὴν ἄπασαν ἀνθρώπων πληρωθῆναι*». Κατά τόν Θεοτόκη ὅμως, οἱ θεωρίες αὐτές δέν εἶχαν καμιά βάση. Ἡ μὲν πρώτη γιά τήν κιβωτό τοῦ Νῶε διεψεύδετο ἀπό τήν ἀπόλυτη σιωπή τῆς Ἀγίας Γραφῆς σχετικά μέ κάποιο τέτοιο συμβάν, ἡ δέ δεύτερη γιά τούς Βόνσους ἀπό τήν ἔλλειψη σχετικῶν στοιχείων στίς κινέζικες παραδόσεις⁸⁹.

Παρενθετικά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ Θεοτόκη στόν Γάλλο ἀνατολιστή Joseph de Guignes (1721-1800) ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη δείγμα τῆς καλῆς του ἐνημέρωσης. Ἐπρόκειτο γιά τόν γραμματέα

88. Ὁ Θεοτόκης σωστά σημείωσε ὅτι ἡ Ἀμερική δέν ἦταν τό μοναδικό τμῆμα τῆς γῆινης σφαίρας πού εἶχε ἀνακαλυφθεῖ πρόσφατα. Ἐν τῷ μεταξύ εἶχαν ὑπάρξει «*καί ἄλλα νεοφανέστερα γῆς μέρη*», δηλαδή, τμήματα τοῦ νοτίου ἡμισφαιρίου στόν Εἰρηνικό Ὠκεανό, τά ὁποῖα εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ μετὰ τό 1492. Γιά τίς ἀνακαλύψεις αὐτές καί τή σημασία τους τό 18ο αἶώνα, βλ. Α. FROST, *The Pacific Ocean: the eighteenth-century's "new world"*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. II (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 152), Oxford 1976, σ. 779-822.

89. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 48-49. Ὁ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, ὁ.π., σ. 48 ὑπ. 3, δέν μπόρεσε νά ταυτίσει τόν Γουῆγιο: «*Κατωτέρω γράφεται ὁ Γουῆγιος, περὶ οὗ ὅμως οὐκ ἠδυνήθην ἐμαυτὸν πληροφορῆσαι τίς ποτε ὦν τυγχάνει ὁ ἀνὴρ*».

καί μεταφραστή ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἀπό τό 1745 στή Βασιλική Βιβλιοθήκη, ὁ ὁποῖος τό 1752 ἐκλέχθηκε μέλος τῆς Royal Society of London καί τό 1753 τῆς Académie des Inscriptions. Τό 1757 ἔγινε καθηγητής τῶν Συριακῶν στό Collège de France καί τό 1769 ἐπιμελητής ἀρχαιοτήτων στό Λοῦβρο⁹⁰. Ἀπό τά 28 *Mémoires* πού εἶχε παρουσιάσει στήν Académie des Inscriptions, τό πῶς σημαντικό ἦταν τό ἀκόλουθο: *Mémoire dans lequel on prouve que les Chinois sont une colonie égyptienne* (Paris 1759 ou 1760 καί ὡς *Mémoire de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Tome XXIX, 1764). Ἐκεῖ ὁ de Guignes προσπάθησε νά δείξει ὅτι ὑπῆρχε κάποια συγγένεια μεταξύ τῶν αἰγυπτιακῶν ἱερογλυφικῶν καί τῶν κινεζικῶν ἰδεογραμμάτων. Τό κείμενο ὅμως πού μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἐδῶ, προέρχεται ἀπό κάποιο ἄλλο *Mémoire* (Tome XXVIII, 1761), στό ὁποῖο γίνεται λόγος γιά τή ναυσιπλοΐα τῶν Κινέζων μέχρι τίς ἀκτές τῆς Ἀμερικῆς⁹¹. Ἐκεῖ ὁ de Guignes ἀνέφερε ἕνα κείμενο σύμφωνα μέ τό ὁποῖο 5 «Bonzes» (Βόνσοι), δηλαδή, Βουδιστές ἱερεῖς, ἀπό τή Σαμαρκάνδη κατά τή διάρκεια τῆς δυναστείας τῶν Sum μετέβησαν στήν Ἀμερική τό ἔτος 458 μ.Χ. καί κήρυξαν τή διδασκαλία τους ἐκεῖ⁹². Κατά τόν de Guignes, ἡ χρονολογία αὐτή προηγεῖτο κατά πολύ ἐκείνης τῆς ἱδρύσεως τοῦ Μεξικοῦ, ἡ ὁποία ὑπολογιζόταν γύρω στό 820 μ.Χ.⁹³.

Ὁ Θεοτόκης διευκρίνισε στή συνέχεια, γιατί μετά τό ἔτος 1741 δέν ἀμφέβαλε κανεῖς πλέον γιά τό πῶς εἶχε κατοικηθεῖ ἡ Ἀμερική. Τό ἔτος αὐτό εἶχαν σταλεῖ ἀπό τή ρωσική κυβέρνησις δύο ἐπιστήμονες, οἱ «Κρακενικόβ καί Στέλλερ», γιά νά ἐξερευνήσουν ἐπιστημονικά (φιλοσοφικῆς περιηγήσεως χάριν) τίς ἀνατολικές ἀκτές τῆς Σιβηρίας. Ἀφοῦ ἐπισκέ-

90. Γιά τόν de Guignes, βλ. τό σχετικό ἄρθρο τοῦ E. HUBERT στό *Dictionnaire de Biographie Française* 17 (Paris 1989) 91-92. Βλ. ἐπίσης τά σχετικά ἄρθρα στά ἀκόλουθα λεξικά: *Biographie universelle, ancienne et moderne* 19 (Paris 1817) 99-104 (ἄρθρο τοῦ JOURDAIN). J. - M. QUÉRARD, *La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique* 3 (Paris 1829) 525-527, ὅπου καί ἀναλυτικός κατάλογος τῶν ἔργων του. *Nouvelle Biographie Générale* 22 (Paris 1858) 567-569 (ἄρθρο τοῦ L. DE ROSNY).

91. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τήν ἀκόλουθη ἔκδοσις: JOSEPH DE GUIGNES, *Recherches sur les navigations des Chinois du côté de l' Amérique, et sur quelques Peuples situés à l' extrémité orientale de l' Asie, Mémoires de Littérature, tirés des registres de l' Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres* 49 (Paris 1772) 27-64.

92. Ὁ.π., σ. 44.

93. Ὁ.π., σ. 52. Κριτική στή θεωρία τοῦ de Guignes ἄσκησε ὁ SAMUEL ENGEL (1702-1784), ὁ ὁποῖος μαζί μέ τόν CORNELIUS DE PAUW (1739-1799) ἔγραψε ἕνα συμπληρωματικό ἄρθρο γιά τήν Ἀμερική στό *Supplément* τῆς *Encyclopedie* 1 (Amsterdam 1776, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751-1780, v. 18, Stuttgart/Bad Cannstatt 1967) 343-362, στή σ. 361.

φθηκαν και εξερεύνησαν τή χερσόνησο τῆς Καμτσάτκας, διαπίστωσαν ὅτι τὸ διάστημα πού τήν χώριζε ἀπό τίς ἀκτές τῆς Ἀμερικῆς ἦταν πράγματι πολύ μικρό καθώς καί ὅτι ὑπῆρχαν μεταξύ τους πολλά νησιά. Εὐλογα λοιπόν ὁ Στέλλερ ὑπέθεσε ὅτι σέ παλαιότερες ἐποχές τὸ θαλάσσιο διάστημα μεταξύ Καμτσάτκας καί Ἀμερικῆς ἦταν ἐνωμένο καί ὅτι ὁ διαχωρισμός τους ἔγινε ἐξ αἰτίας κάποιου βιαιότατου σεισμοῦ. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ἐνδιάμεσου αὐτοῦ διαστήματος, τὰ ὑπολείμματα τοῦ ὁποῖου διασώζονταν στά νησιά πού ὑπῆρχαν μεταξύ τῆς Καμτσάτκας καί τῆς Ἀλάσκας. Ὁ Θεοτόκης θεώρησε πολύ πιθανή τή θεωρία αὐτή, δεδομένου ὅτι τέτοιες μεγάλες γεωλογικές ἀλλαγές εἶχαν γίνει ὄχι μόνο στήν προϊστορία, ἀλλά καί στά νεώτερα χρόνια σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες διαφόρων γεωγράφων (π.χ. τοῦ Στράβωνα, Γεωγραφικά, Βιβλίον Β')⁹⁴. Ἀλλά ἀκόμη καί ἂν δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο, ἡ μετάβαση ἀπό τήν Καμτσάτκα στήν Ἀμερική ἦταν κατά τόν Θεοτόκη γενικά πολύ εὐκολη. Γιά τὸ λόγο αὐτό, οἱ περισσότεροι ἐπιστήμονες, «οἱ τὰ τοιαῦτα ἀκριβολογοῦντες, τοὺς Καμτσατκίους πρώτους τῆς Ἀμερικῆς πολιούχους γενέσθαι πεπληροφόρηται»⁹⁵.

Κατά τόν Θεοτόκη, ὑπῆρχαν ἐξάλλου ἀρκετά στοιχεῖα πού ἐνίσχυαν τή θεωρία αὐτή. Ἀρχικά, ἡ σημαντική ὁμοιότητα «τῶν Καμτσατκίων τοῖς ἀπέναντι αὐτῶν Ἀμερικίταις» στά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου (κατά τε τοὺς προσωπικούς χαρακτήρας), στίς τροφές, στά ὄπλα, στήν ἐνδυμασία καί σέ πολλά ἄλλα πράγματα. Τό γεγονός δέ ὅτι οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς διέφεραν ὄχι μόνο μεταξύ τους ἀλλά καί μέ τοὺς κατοίκους τῆς Καμτσάτκας, δέν ἦταν κατά τόν Θεοτόκη καθόλου παράδοξο. Ἀλλωστε, εἶναι γνωστό ὅτι ὁ ἀέρας, τὸ νερό, οἱ κλιματολογικές συνθήκες γενικά, οἱ τροφές, τὰ μέσα διαβίωσης, ἡ ἀνατροφή καί γενικά ὁ,τιδήποτε ἀφορᾷ τόν ἀνθρώπινο βίο, ἐπηρεάζουν ὄχι μόνο τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά συμβάλλουν καί στή διαμόρφωση τῶν ἐσωτερικῶν τους διαθέσεων. Οἱ κάτοικοι τῆς Καμτσάτκας λοιπόν εἶχαν ταξιθεῖναι κατά πᾶσα πιθανότητα πολλές φορές στήν Ἀμερική μέ τή συνοδεία

94. Ὁ Θεοτόκης ἀναφέρεται ἐδῶ προφανῶς στό ἀκόλουθο χωρίο τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΑ (Γεωγραφικά, Β, 3, 6), ὁ ὁποῖος μέ τή σειρά του ἀνέφερε τίς ἀπόψεις τοῦ Ποσειδωνίου: «Τό δέ ἐξαίρεσθαι τήν γῆν ποτε καί ἰζήματα λαμβάνειν καί μεταβολάς τὰς ἐκ τῶν σεισμῶν καί τῶν ἄλλων τῶν παραπλησίων, ὅσα διηριθμησάμεθα καί ἡμεῖς, ὀρθῶς κεῖται παρ' αὐτῷ. Πρὸς ὃ καί τὸ τοῦ Πλάτωνος εὖ παρατίθησιν, ὅτι ἐνδέχεται καί μὴ πλάσμα εἶναι τὸ περί τῆς νήσου τῆς Ἀτλαντίδος, περί ἧς ἐκεῖνος ἱστορῆσαι Σόλωνα φησι πεπυσμένον παρὰ τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, ὥς ὑπάρχουσά ποτε ἀφανισθεῖν, τὸ μέγεθος οὐκ ἐλάττων ἢ πείρου».

95. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 49.

γυναικῶν καί ζώων. Ὅσον ἀφορᾷ δέ τὰ κίνητρα τῆς μετοικεσίας αὐτῆς, δέν θά ἔπρεπε κανείς κατά τόν Θεοτόκη νά ἐκπλήσσεται ἰδιαίτερα, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀμερική βρισκόταν πολύ κοντά στό σημεῖο ἐκκίνησης τῶν κατοίκων τῆς Καμτσάτσκας. Ὑπῆρχαν πολλά πιθανά κίνητρα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Ἴσως τό πρῶτο πλοῖο πού ἔφθασε ἐκεῖ, νά εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό τοὺς ἀνέμους κατά λάθος καί νά ἀνοιξε ἔτσι τό δρόμο γιά τή μετέπειτα μαζική μετανάστευση. Ἐπειτα, ἐνδέχεται νά εἶχαν μεταβεῖ ἐκεῖ οἱ πρῶτοι ἄποικοι μέ σκοπό τήν ἀλιεῖα, γιά νά προσποριστοῦν τὰ ἀναγκαῖα πρὸς τό ζῆν, γιά νά κατακτήσουν περισσότερα ἐδάφη, ὅπως ὁ Κολόμβος ἀργότερα, ἢ τέλος ἀπλᾶ γιά νά κυνηγήσουν, κάτι πού ἦταν ἐντελῶς φυσιολογικό καί συνηθισμένο γιά τοὺς ἀνθρώπους αὐτοῦς. Τέλος, κατά τόν Θεοτόκη, ἡ μετανάστευση αὐτὴ πιθανότατα εἶχε ὡς κίνητρο καί τήν ἀπλή περιέργεια, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶναι ἔμφυτη στὴν ἀνθρώπινη φύση⁹⁶.

VIII

Οἱ ἀναφορές αὐτές τοῦ Θεοτόκη δείχνουν τήν ἐπαφή του μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις στό ὅλο θέμα, οἱ ὁποῖες εἶχαν οὐσιαστικά συμβεῖ πρὶν λίγα μόλις χρόνια. Οἱ δύο ἐπιστήμονες πού ἀνέφερε, εἶχαν παίξει οὐσιαστικό ρόλο - ὄχι ὡς ἡγετικά στελέχη ἀλλ' ὡς συμμετέχοντα μέλη - στὴν ἀποστολὴ ἐξερεύνησης τῆς Σιβηρίας καί μάλιστα τῆς χερσονήσου τῆς Καμτσάτσκας. Τὰ ὅσα σύντομα ἀνέφερε παραπάνω ὁ Θεοτόκης, χρειάζονται πάντως κάποιες περισσότερες ἐπεξηγήσεις. Ἡ ἐξερεύνηση τῶν περιοχῶν πέρα ἀπὸ τὰ Οὐράλια ὄρη ἀποτέλεσε ἓνα μακροπρόθεσμο σχέδιο τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας μετὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα⁹⁷. Ἐνα τέτοιο μεγαλόπνοο σχέδιο ὑποστήριξε ἀρχικά ὁ αὐτοκράτορας Πέτρος ὁ Μέγας (1682-1725), ὁ ὁποῖος, στά πλαίσια τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ τοῦ κράτους του, εἶχε προσκαλέσει πολλοὺς ἀλλοδαπούς, ἐπιστήμονες καί μὴ, στὴ Ρωσία γιά νά μεταδώσουν τίς γνώσεις τους καί νά ὀργανώσουν τήν ἀνάπτυξή της. Συνδυάζοντας στενά τίς πολιτικές ἐπιδιώξεις του μαζί μέ ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα, ὁ Μέγας Πέτρος προώθησε ἀποφασιστικά τήν κατάκτηση

96. Ὁ.π., σ. 49-50.

97. Στὴν ἐξερεύνηση τῆς Σιβηρίας σημαντικὸ ρόλο εἶχε παίξει τό 17ο αἰῶνα καί ὁ Ἑλληνορουμάνος λόγιος Νικόλαος Σπαθάριος «Μιλέσκου» (1636-1708). Βλ. σχετικὰ Φ. ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, Νικόλαος «Μιλέσκου». Ἐνας Ἑλληνορουμάνος λόγιος τοῦ 17ου αἰ. καί τό ταξίδι του στὴν Κίνα, *Journal of Oriental and African Studies* 2 (1990) 76-91. Βλ. ἐπίσης G. MORAVCSIK, Ὀδοιπορικὸ τῆς Σιβηρίας σέ ἐλληνικὴ γλῶσσα, in J. IRMSCHER / M. MINEEMI, Hrsg., Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικόν. *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 40), Berlin 1968, σ. 273-288.

τῆς Σιβηρίας, τὴν ἔξοδο τῆς χώρας τοῦ στὸν Εἰρηνικό Ὑκεανό⁹⁸ καθὼς καὶ τίς στενότερες ἐπαφές μὲ ἀσιατικές χώρες (π.χ. τὴν Κίνα)⁹⁹. Πέρα ἀπὸ κάποιες ἀρχικές προσπάθειες¹⁰⁰, ὁ Μέγας Πέτρος, λίγο πρὶν τὸ θάνατό του, ἀποφάσισε καὶ ὑποστήριξε τὴν πρώτη ἐξερευνητική ἀποστολὴ στὴν Καμτσάτκα (1725-1730), τῆς ὁποίας τὴν ἀρχηγία εἶχε ἀναλάβει ὁ Δανὸς ναυτικός Vitus Jonassen Bering (1681-1741). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη ἄγνοια τότε γιὰ τὴν ἀπομακρυσμένη αὐτὴ περιοχὴ, ἡ ὁποία συνέβαλε ἔτσι στὴν κυκλοφορία πολλῶν ἀβάσιμων ὑποθέσεων καὶ ἐσφαλμένων εἰδήσεων. Σκοπὸς λοιπὸν τῆς ἀποστολῆς *inter alia* ἦταν ἡ ἐξερεύνηση τῶν ἀνατολικῶν ὁρίων τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἐπισήμανση κάποιου πιθανοῦ περάσματος ἀπὸ τὸν Ἀρκτικό Ὑκεανὸ πρὸς τὴν Ἰαπωνία καὶ τὴν Κίνα καθὼς καὶ ὁ ἐντοπισμὸς κάποιου σημείου γῆς, ὅπου ἴσως νὰ ἐνωνόταν ἡ Ἀσία μὲ τὴν Ἀμερικὴ. Τὸ τελευταῖο ἐρώτημα εἶχε ἀπασχολήσει διάφορους ἐπιστήμονες προηγουμένως, ὅπως τὸν G. W. Leibniz, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε θέσει καὶ στὸν Μέγα Πέτρο, καθὼς καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τοῦ Παρισιοῦ. Ὁ Bering διέσχισε τελικὰ τὸν ὀνομαζόμενο σήμερα Βερίγγειο πορθμὸ τὸ 1728 καὶ διαπίστωσε ὅτι ἡ Ἀσία δὲν ἐνωνόταν τελικὰ σὲ κάποιο σημεῖο μὲ τὴν Ἀμερικὴ¹⁰¹.

98. Βλ. K. E. VON BAER, *Peter's des Grossen Verdienste um die Erweiterung der geographischen Kenntnisse*, St. Petersburg 1872. J. SEMJONOW, *Die Eroberung Sibiriens. Ein Epos menschlicher Leidenschaften*, Berlin 1937. A. E. SOKOL, *Russian Expansion and Exploration in the Pacific*, *The American Slavic and East European Review* 11 (1952) 85-105. F. A. GOLDER, *Russian Expansion on the Pacific, 1641-1850*, Cleveland 1914, reprinted, Gloucester, MA 1960. G. A. LENSEN, ed., *Russia's Eastward Expansion*, Englewood Cliffs, N. J. 1964. S. M. SCHOTTENSTEIN, *The Russian Conquest of Kamtschatka, 1697-1731*, Ph. D. Dissertation, University of Wisconsin, Madison 1969. L. MAIER, *Wissenschaft und Staatsinteresse zur Zeit Peters des Grossen. Die Erschliessung Sibiriens und des Nordpazifik durch wissenschaftliche Expeditionen*, *Österreichische Osthefte* 20 (1978) 435-449. F. G. SAFRONOV, *Russkie na severo-vostoke Azii v XVII - seredine XIX v.*, Moskva 1978. G. BARRATT, *Russia in Pacific Waters: A Survey of the Origins of Russia's Naval Presence in the North and South Pacific*, Vancouver 1981.

99. Βλ. ἐνδεικτικὰ G. CAHEN, *History of the Relations of Russia and China under Peter the Great, 1689-1730*, Bangor, Maine 1967. M. MANCALL, *Russia and China. Their Diplomatic Relations to 1728* (Harvard East Asian Series 61), Cambridge, MA 1971. Πολλὰ σημαντικὰ στοιχεῖα περιέχονται ἐπίσης καὶ στὸ ἔργο *Russko-kitaiskie otnosheniia v XVIII veke. Materialy i Dokumenty*, t. I (1700-1725), Moskva 1978. Βλ. ἐπίσης γενικὰ A. LOBANOV-ROSTOVSKY, *Russia and Asia*, Ann Arbor 1951.

100. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν γεωδαιτῶν F. LUZHIN καὶ I. EVREINOV τὸ 1719 στὰ νησιά Κουρίλες, βλ. O. A. EVTEEV, *Pervye russkie geodezisty na Tikhom Okeane*, Moskva 1950.

101. Στὸ περιοδικὸ *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 3/1 (1813) 65-69, στή σ. 66, ἀναφέρεται ὅτι ὁ «Κοόκ ὁ

Τά ἀποτελέσματα τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἐν τούτοις ἀμφισβητήθηκαν στό St. Petersburg ἀπό ἄλλους ἐπιστήμονες, γι' αὐτό καί ἀποφασίστηκε μιά δευτέρα, πιό ὀργανωμένη ἐξερεύνηση, τήν ὁποία ὑποστήριξε ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα καί τῆς ὁποίας δέν ἡγεῖτο πλέον μόνο ὁ Bering, ἀλλά σέ συνεργασία μέ τόν Ρῶσο A. Chirikov καί τόν Δανό M. Spangberg. Ἐπρόκειτο γιά μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐξερευνητικές προσπάθειες στήν ἱστορία, ἡ ὁποία διήρκεσε ἀπό τό 1733 μέχρι τό 1743 καί στήν ὁποία πῆραν μέρος συνολικά πάνω ἀπό 500 ἄτομα. Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι τό ὅλο ἐγχεῖρημα πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπό ἐξαιρετικά δυσμενεῖς συνθῆκες (π.χ. κλιματολογικές). Βασικοί σκοποί τῆς ἀποστολῆς ἦταν ἡ μέτρηση, ἡ χαρτογράφηση καί ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα τῶν ἀνατολικῶν ἁκτῶν τῆς Σιβηρίας καί τοῦ χώρου μεταξύ τῆς Καμτσάτκας, τῆς Βορείου Ἀμερικῆς καί τῆς Ἰαπωνίας καθώς καί ἡ διερεύνηση σύναψης ἐμπορικῶν σχέσεων μέ τίς δύο τελευταῖες αὐτές χῶρες. Ἡ προσπάθεια αὐτή στέφθηκε ἀπό σημαντικές ἐπιτυχίες, ἄσχετα ἂν τό κόστος σέ ἀνθρώπινες ζωές ἦταν μεγάλο - μεταξύ τῶν ἄλλων πέθανε καί ὁ Bering τό 1741 κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἀσιατική ἁκτὴ μετά ἀπό μιά ἐπιτυχὴ μετάβαση στήν Ἀλάσκα. Οἱ προσπάθειες αὐτές ἀπέτελεσαν τήν ἀρχή τῆς ρωσικῆς διείσδυσης καί κατάκτησης τῶν βορείων περιοχῶν τῆς Ἀμερικῆς καθώς καί τῆς σταθεροποίησης τῆς παρουσίας της στόν Εἰρηνικό Ὠκεανό¹⁰²,

Περιγητής» (J. Cook) ἀργότερα ἐπιβεβαίωσε τήν ἀνακάλυψη αὐτὴ καί «εὗρεν ἀληθές καί τὴν Ἀμερικὴν τῆς Ἀσίας διαχωρίζον στενόν».

102. Γιά τίς ἐξερευνητικές αὐτές ἀποστολές γενικά, βλ. A. SOKOLOV, *Severnaia Èkspeditsiia 1733-43 gg., Zapiski gidrograficheskago departamenta Morskogo vedomstva* 9 (1851) 190-469. V. BAKHTIN, *Russkie truzheniki moria. Pervaia morskaiia èkspeditsiia Beringa*, St. Petersburg 1890. L. S. BERG, *Russian discoveries in the Pacific*, in A. FERSMAN, ed., *The Pacific*, Leningrad 1926, σ. 1-26. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Otkrytie Kamchatki i èkspeditsii Beringa, 1725-1742 gg.*, Moskva/Leningrad 1946³. A. V. EFIMOV, *Iz istorii russkikh èkspeditsii na Tichom Okeane. Pervaia polovina XVIII veka*, Moskva 1948. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Iz istorii velikikh russkikh geograficheskikh otkrytii v severnom Ledovitom i Tikhom Okeanakh, XVII - pervaia polovina XVIII v.*, Moskva 1950. F. A. GOLDER, ed., *Bering's Voyages: An Account of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia and America. Vol. 1: The log books and official reports of the first and second expeditions, 1725-1730 and 1733-1742. With a chart of the second voyage, by Captain E. P. Bertholf. Vol. 2: G. W. Steller's Journal of his sea voyage from Kamchatka to America on the second expedition, translated and edited by F. A. Golder and L. Stejneger*, New York 1922/1925, reprinted 1935. D. M. HOPKINS, *The Bering Land Bridge*, Stanford 1967. G. V. LANTZEFF/R. A. PIERE, *Eastward to Empire. Exploration and Conquest on the Russian Open Frontier to 1750*, Montreal/London 1973. Βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα *Atlas geograficheskikh otkrytii v Sibiri i severo-zapadnoi Amerike XVII-XVIII vv.*, Moskva 1964 καί *Die Brücke nach Amerika. Abenteuerliche Entdeckungsfahrt des Vitus Bering 1733-1743. Reisebericht seines Ersten*

τά δέ αποτελέσματά τους σέ διάφορους επιστημονικούς τομείς ήταν άνεκτίμητα¹⁰³.

Τά όνόματα τών δύο επιστημόνων πού ανέφερε ὁ Θεοτόκης παραπάνω, σχετίζονται μέ τή δεύτερη ἐξερευνητική ἀποστολή. Ὁ Stepan Petrovich Krasheninnikov (1711-1755), ὅπως εἶναι σωστότερα τό ὄνομά του, ἦταν ἕνας ἀπό τούς πρώτους Ρώσους ἐπιστήμονες πού ἔγιναν μέλη τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ St. Petersburg¹⁰⁴. Στά πλαίσια τῆς συμμετοχῆς του στήν προαναφερθεῖσα ἀποστολή, ταξίδεψε ἀπό τό 1733 μέχρι τό 1737 στή Σιβηρία καί ἐξερεύνησε τή χερσόνησο τῆς Καμτσάτσκας τήν περίοδο 1737-1741. Τό 1755 ἐκδόθηκε τό ἔργο τοῦ *Opisanie Zemli Kamchatki* (= Περιγραφή τῆς γῆς τῆς Καμτσάτσκας), τό ὁποῖο περιελάμβανε στοιχεῖα γιά τή γεωγραφία τῆς περιοχῆς καθώς καί γιά τήν καθημερινή ζωή, τήν ἱστορία καί τίς γλῶσσες τῶν κατοίκων της. Τό ἔργο αὐτό μεταφράστηκε σέ πολλές εὐρωπαϊκές γλῶσσες καί γνώρισε σημαντική διάδοση λόγω τῶν πολλῶν του ἐκδόσεων. Μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Σιβηρία, ὁ Krasheninnikov ἔγινε τό 1750 καθηγητής τῆς βοτανικῆς καί φυσικῆς ἱστορίας στό St. Petersburg, ἐνῶ παράλληλα ταξινομοῦσε καί ἀξιοποιοῦσε τό πλούσιο ὕλικό πού εἶχε συλλέξει κατά τή διάρκεια τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν του¹⁰⁵.

Πιό σημαντικός ἦταν ὁ Georg Wilhelm Steller (1709-1746) ἢ Stöller, ὅπως λεγόταν ἀρχικά. Γεννημένος στό Windsheim τῆς Γερμανίας, ὁ Steller σπούδασε ἀρχικά θεολογία στό Wittenberg, ἐνῶ ἀργότερα ἐνεγράφη στό πανεπιστήμιο τῆς Halle καί ἀσχολήθηκε παράλληλα μέ τή βοτανική. Μετά τή μετάβασή του στή Ρωσία, ὁ Steller κατάφερε νά γίνει δεκτός ὡς μέλος τῆς δεύτερης ἐξερευνητικῆς ἀποστολῆς στήν Καμτσάτκα. Ἐγκα-

seines Ersten Offiziers und Stellvertreters Sven Waxell, ergänzt durch Beschreibungen des mitreisenden Naturforschers G. W. Steller, Olten / Freiburg im Breisgau 1968. Εἰδικά γιά τόν Bering, βλ. ἐπίσης K. LÜTGEN, Vitus J. Bering, Balve 1976. R. H. FISHER, Bering's Voyages. Whither and Why, Seattle / London 1977.

103. Σχετικά μέ τόν τομέα τῆς Ἐθνολογίας, βλ. ἐνδεικτικά Μ. Ο. ΚΟΣΒΕΝ, *Etnograficheskie rezul'taty Velikoi Severnoi Ékspeditsii 1733-1743 gg.*, *Sibirskii Etnograficheskii Sbornik* 3 (1961) 167-212.

104. Βλ. L. SCHULZE, The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century, *The British Journal for the History of Science* 18 (1985) 305-335, στή σ. 311.

105. Γιά περισσότερες πληροφορίες, βλ. P. A. NOVIKOV, Akademik S. P. Krasheninnikov kak pervyi issledovatel' zhivotnogo mira Kamchatki, *Trudy Instituta Istorii Estestvoznaniia* (Akademii Nauk SSSR) 3 (1949) 262-296. N. N. STEPANOV, ed., S. P. Krasheninnikov v Sibiri: neopublikovannye materialy, Moskva / Leningrad 1966. Βλ. ἐπίσης καί τό σύντομο σχετικό ἄρθρο τοῦ A. S. FEDOROV στό *Dictionary of Scientific Biography* 7 (1973) 495.

τέλειψε τό 1738 τό St. Petersburg για τή Σιβηρία καί ἔκανε ἔρευνες μέχρι τό 1739 ἀρχικά στό ἐσωτερικό της καί εἰδικότερα στήν περιοχή μεταξύ τῶν ποταμῶν Yenisei καί Lena, συνεργαζόμενος καί μέ ἄλλους ἐπιστήμονες τῆς ἀποστολῆς, ὅπως μέ τούς G. F. Müller καί J. G. Gmelin¹⁰⁶. Τήν περίοδο 1740-1741 συνέχισε τίς ἔρευνές του στήν Καμτσάτκα, ὅπου συνάντησε γιά πρώτη φορά τόν Krashennnikov. Ὑπό τίς ὁδηγίες τοῦ Bering συμμετείχε στήν ἐξερεύνηση τῆς θαλάσσιας περιοχῆς μεταξύ τῆς Ἀσίας καί τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀλάσκας. Ὄταν ἀποβιβάστηκε στήν Ἀλάσκα¹⁰⁷, συνέλεξε σημαντικότερα εὐρήματα καί ἔκανε ἀνεκτίμητες παρατηρήσεις. Παρά τά προβλήματα πού ἀντιμετώπισε ὁ Steller ἀπό τά ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς λόγω τῶν διαφορετικῶν τους ἐνδιαφερόντων, ὁ ρόλος του ἐκτιμήθηκε πολύ κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς τους στήν ἀσιατική ἀκτή, ὅταν μέ εἰδική θεραπεία ἔσωσε πολλούς συναδέλφους του ἀπό τό θάνατο ἐξ αἰτίας τοῦ σκορβούτου, τό ὁποῖο εἶχε κυριολεκτικά ἀποδεκατίσει τήν ἀποστολή, μεταξύ τῶν ἄλλων δέ καί τόν ἴδιο τόν Bering. Μετά τήν ἐπιστροφή στήν Ἀσία, συνέχισε τίς ἔρευνές του στήν Καμτσάτκα διορθώνοντας καί συμπληρώνοντας τά πολλά του χειρόγραφα, ὅπου περιέχονταν ἀναλυτικά οἱ παρατηρήσεις του. Δυστυχῶς πέθανε νεώτατος τό 1746 κατά τήν ἐπιστροφή του στό St. Petersburg, ὅπου μετέφερε τό πλοῦσιο ὕλικό του καί ἐτοιμαζόταν νά ἐκθέσει τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του. Ἡ πρωτοποριακή συμβολή τοῦ Steller στή φυσική ἱστορία καί γεωγραφία τῆς Καμτσάτκας καί Ἀλάσκας τόν κατέστησαν γνωστότατο τά ἐπόμενα χρόνια, ὅταν δημοσιεύτηκαν τά κείμενά του, κυρίως τά ἔργα *De bestiis marinis* (1751), *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka* (1774) καθώς καί τό ἡμερολόγιο τῶν ἐξερευνησέων του (1781, 1793)¹⁰⁸, τά ὁποῖα μεταφράστηκαν σέ διάφορες γλῶσσες¹⁰⁹.

106. Για τόν Gmelin, βλ. O. GMELIN, Johann Georg Gmelin 1709-1755. Der Erforscher Sibiriens, München 1911.

107. Τίς ἀκτές τῆς Ἀλάσκας εἶχε καταφέρει νά προσεγγίσει προηγουμένως ἡ ἀποστολή ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ A. Shestakov τό 1732. Βλ. σχετικά A. SOKOLOV, Pervyi pokhod russkikh k Amerike 1732 goda, *Zapiski gidrograficheskago departamenta Morskogo vedomstva* 9 (1851) 78-103.

108. Τό ἔργο αὐτό ἐκδόθηκε πρόσφατα μαζί μέ μιά κατατοπιστική εἰσαγωγή (σ. 3-33) γιά τόν Steller καί τό ἔργο του. Βλ. G. W. STELLER, *Journal of a Voyage with Bering 1741-1742*, edited and with an introduction by O. W. Frost, translated by M. A. Engel and O. W. Frost, Stanford 1988.

109. Σημαντικό γιά τόν Steller εἶναι ἀκόμη, παρά τήν παλαιότητά του, τό ἔργο τοῦ L. STEJNEGER, Georg Wilhelm Steller. The Pioneer of Alaskan Natural History, Cambridge, MA 1936, reprinted 1970. Βλ. καί τό ἄρθρο τοῦ P. GUREVICH, Steller, Georg-Vil'gel'm, *Russkii Biograficheskii Slovar'* 19 (St. Petersburg 1909) 370-376. Βλ. ἐπίσης V. MATTHIES,

Τά ὅσα ἀνέφερε ὁ Θεοτόκης παραπάνω γιά τίς διαπιστώσεις τοῦ Steller σχετικά μέ τήν πιθανή ἔνωση τῶν δύο ἡπείρων, Ἀσίας καί Ἀμερικῆς, σέ παλαιότερες ἐποχές στό ὕψος τοῦ Βερίγγειου πορθμοῦ ἢ καί πιο κάτω στήν ἀλυσίδα τῶν Ἀλεουτίων νησιῶν μεταξύ τῆς Καμτσάτσκα καί τῆς Ἀλάσκας, εἶναι μιά θεωρία πού ὑποστηρίζεται μέχρι σήμερα. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή θεωρία ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς μετέβησαν ἐκεῖ ἀπό τήν Ἀσία διά μέσου αὐτοῦ τοῦ σημείου¹¹⁰. Ἄλλωστε, αὐτό φαίνεται καί ἀπό τίς ὁμοιότητες τῶν δύο γειτνιαζόντων πολιτισμῶν, τῆς Σιβηρίας καί τῆς Ἀλάσκας¹¹¹.

Ἐνας ἀπό τούς πρῶτους πού ἔκανε γνωστές στό εὐρύ κοινό τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Steller μέ βάση τίς σημειώσεις του, ἦταν ὁ συνεργάτης του Krasheninnikov στό προαναφερθέν ἔργο του. Δέν μπορούμε πάντως μέ βεβαιότητα νά ἐπισημάνουμε ἀπό ποῦ ἀντλήσε τίς σχετικές πληροφορίες ὁ Θεοτόκης, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τήν ἐπιστολή του τό 1773. Ἀφοῦ τότε δέν γνῶριζε ρωσικά, πιθανότατα χρησιμοποίησε ἢ τή γερμανική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Krasheninnikov τοῦ ἔτους 1766 ἢ τή συντομευμένη ἀγγλική μετάφραση τοῦ ἔτους 1764 ἢ τέλος τή γαλλική μετάφραση τοῦ ἔτους 1770¹¹². Οἱ μεταφράσεις αὐτές συνέβαλαν στήν αὐξηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Εὐρωπαίων γιά τίς ἄγνωστες καί ἀπομακρυσμένες αὐτές περιοχές τῆς Σιβηρίας, σέ μιά ἐποχή πού τό ἐνδιαφέρον γιά τή Ρωσία περιοριζόταν οὐσιαστικά στίς πολιτικές της ἐξελιξίσεις καί στά τυχόν ἐπαναστατικά

Hrsg., Georg Wilhelm Steller. Von Sibirien nach Amerika. Die Entdeckung Alaskas mit Kapitän Bering 1741-1742, Stuttgart/Wien 1986, τό ὁποῖο περιέχει καί μιά ἐκτενὴ εἰσαγωγή (σ. 7-63) γιά τίς ἐξερευνητικὲς αὐτὲς προσπάθειες, τὸν Bering καί τὸ ρόλο τοῦ Steller.

110. Βλ. σχετικά T. Y. CANBY, The Search for the First Americans, *National Geographic* 156/3 (September 1979) 330-363. Γιά τὸ ὅλο θέμα, βλ. ἐπίσης D. M. HOPKINS, ed., *The Bering Land Bridge*, Stanford 1967. A. L. BRYAN, Some Problems and Hypotheses Relative to the Early Entry of Man into America, *Anthropologica* 10 (1968) 157-178. B. M. FAGAN, *The Great Journey. The Peopling of Ancient America*, London/New York 1987.

111. Βλ. D. JENNESS, Prehistoric Culture Waves from Asia to America, *Journal of the Washington Academy of Sciences* 30 (1940) 383-396. C. S. CHARD, Kamchadal Culture and Its Relationship in the Old and New Worlds (University of Wisconsin Archives of Archeology 15), Madison 1961. W. S. LAUGHLIN, Aleuts: Survivors of the Bering Land Bridge, New York 1980. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Russian-American Bering Sea Relations: Research and Reciprocity, *American Anthropologist* 87 (1985) 775-792. W. W. FITZHUGH / A. CROWELL, Crossroads of Continents: Cultures of Siberia and Alaska, Washington 1988. Βλ. ἐπίσης R. S. VASILIEVSKII, Problems of the Origin of Ancient Sea Hunters' Cultures in the North Pacific, in W. FITZHUGH, ed., *Prehistoric Maritime Adaptations of the Circumpolar Zone*, The Hague 1975, σ. 113-121.

112. Βλ. Mr. KRACHENINNIKOW, Histoire et description du Kamtschatka [...], t. I, Amsterdam 1752, σ. 398-399, 407-408, ὅπου καί οἱ σχετικὲς εἰδήσεις.

κινήματα πού συνέβαιναν στην επικράτειά της.

Συγκεκριμένα, ο Krashenninnikov ανέφερε τούς εξής βασικούς λόγους, οί όποιοι κατά τόν Steller ένίσχυαν τήν άποψη ότι ή 'Ασία ένωνόταν κάποτε μέ τήν 'Αμερική. 'Αρχικά, ό σχηματισμός τών παραλίών καί στίς δύο ήπείρους, τά όποία έδιναν τήν έντύπωση ότι είχαν άποχωριστεί στό παρελθόν μέ βίαιο τρόπο· έπειτα, ό μεγάλος αριθμός τών άκρωτηρίων πού εισέρχονταν στή θάλασσα σέ μήκος από 30 ως 60 βέρστια¹¹³. έπίσης, τό πλήθος τών νησιών μεταξύ Καμτσάτκας καί 'Αμερικής· τέλος δέ, ή θέση καί ό σχηματισμός τών νησιών αυτών καθώς καί τό μικρό διάστημα μεταξύ τών δύο ήπείρων¹¹⁴. Στή συνέχεια έγινε λόγος καί γιά τίς έμφανείς όμοιότητες μεταξύ τών κατοίκων τής Καμτσάτκας καί αυτών τής 'Αλάσκας: α) στά χαρακτηριστικά του προσώπου· β) στόν τρόπο μέ τόν όποιο συνέλεξαν καί έτοιμάζαν γλυκόχορτα, ό όποιος δέν είχε παρατηρηθεί πουθενά άλλου· γ) στή χρησιμοποίηση του ίδιου ξύλινου εργαλείου γιά τό άναμμα φωτιάς· δ) στή χρησιμοποίηση μικρών τσεκουριών κατασκευασμένων από πέτρα ή κόκκαλα· ε) στόν τρόπο παρασκευής τών ρούχων καί τών καπέλλων τους· καί στ) στή χρησιμοποίηση του φλοιού του δένδρου αϊγίρου γιά τήν κατεργασία τών προβιών διαφόρων ζώων. Αυτές οί όμοιότητες έδειχναν, όπως είχε υποθέσει καί ό Steller, ότι οί κάτοικοι τής 'Αμερικής είχαν έλθει αρχικά από τήν 'Ασία. 'Ο Krashenninnikov πρόσθεσε ότι, άκόμη καί αν υπέθετε κανείς ότι δέν ένωνόταν κάποτε ή 'Ασία μέ τήν 'Αμερική, ή μετάβαση από τή μία ήπειρο στην άλλη θά ήταν σχετικά εύκολη, άφ' ενός μέν λόγω τής μικρής απόστασης μεταξύ τους, άφ' έτέρου δέ λόγω του πλήθους τών νησιών ανάμεσά τους¹¹⁵. Πέραν τούτων, πρέπει νά σημειωθεί ότι καί ό ίδιος ό Steller είχε τονίσει επανειλημμένα στό ήμερολόγιό του κάποιες όμοιότητες μεταξύ τών λαών στίς δύο αυτές ήπείρους, γεγονός πού τόν είχε οδηγήσει τελικά στή θεωρία περί τής κοινής καταγωγής τους¹¹⁶.

Τά παραπάνω στοιχεία, στά όποία αναφέρθηκε πολύ συντομότερα ό

113. Ρωσική μονάδα μέτρησης μεγάλων αποστάσεων (1 βέρστι = 1067 μέτρα).

114. Χρησιμοποιούμε έδω μία πρόσφατη μετάφραση του έργου του S. P. KRASHENNINNIKOV, *Opisanie Zemli Kamchatki. Report of a journey made to explore eastern Siberia in 1735-1741, by order of the Russian Imperial Government, translated with introduction and notes by E.A.P. Crownhart-Vaughan, Portland 1972, σ. 67.*

115. 'Ο.π., σ. 71.

116. Βλ. STELLER, *Journal of a Voyage with Bering*, σ. 100, 103-105, 107. Στο περιοδικό 'Ερμής ό Λόγιος 7 (1817) 381-389, στή σ. 389, άργότερα, ό ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΤΖΟΥ τόνιζε πάντως ότι «οί 'Αμερικανοί δέν έμπορούν ν' άναχθώσι καθαρώς ούτε είς τήν μίαν ούτε είς τήν άλλην τών ήμετέρων φυλών τής παλαιάς ήπείρου».

Θεοτόκης, δείχνουν ότι ήταν ικανοποιητικά πληροφορημένος για τις τότε πρόσφατες αυτές επιστημονικές εξελίξεις. Δέν πρέπει νά λησμονείται επίσης ότι ή πόλη Halle καί τό πανεπιστήμιό της άποτέλεσαν σημαντικά κέντρα έπαφών μέ την 'Ανατολική Εύρώπη καί δή μέ τή Ρωσία¹¹⁷. Στο πανεπιστήμιο τής Halle είχε σπουδάσει άλλωστε καί ό Steller πρίν μεταβεί στη Ρωσία καί είχε επηρεαστεί άποφασιστικά άπό τό κλίμα του Λουθηρανικού Πιετισμού πού έπικρατούσε εκεί¹¹⁸. Παράλληλα, υπήρξαν καί άλλα μέλη τής άποστολής στη Σιβηρία πού είχαν στενές σχέσεις μέ τήν Halle, όπου έστελναν διάφορες ειδήσεις για τίς άνακαλύψεις τους¹¹⁹. 'Ο G. F. Weise, λόγου χάριν, σέ έπιστολή του στίς 22 Νοεμβρίου 1733 έκανε λόγο για τίς όμοιότητες μεταξύ των κατοίκων τής Σιβηρίας καί εκείνων τής 'Αμερικής¹²⁰. 'Από τήν άλλη πλευρά, ή Λειψία, όπου συνέταξε ό Θεοτόκης τήν έπιστολή του, βρισκόταν σέ κοντινή άπόσταση άπό τήν Halle. Οί έπαφές μεταξύ των δύο πόλεων φαίνονται καί άπό τό γεγονός ότι ό E. Βούλγαρις είχε ζήσει καί στίς δύο λίγο προηγουμένως. 'Επομένως, δέν είναι άπίθανο νά είχε έπισκεφθεί τήν Halle ό Θεοτόκης καί νά είχε πληροφορηθεί άπό κοντά τά σχετικά μέ τήν επιστημονική εξερεύνηση τής Σιβηρίας καί τά άποτελέσματά της.

IX

'Ο Θεοτόκης προχώρησε στη συνέχεια σ' ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα. Πότε άρχισε νά κατοικείται για πρώτη φορά ή 'Αμερική; Κατά τή γνώμη μερικών, αυτό είχε γίνει περίπου πρίν 600 χρόνια, δηλαδή, γύρω στο 12ο μέ 13ο αιώνα, ό δέ προαναφερθείς de Guignes είχε συγκεκριμένα ύποστηρίξει τό έτος ωνη' (= 858 μ.Χ.). 'Ο Θεοτόκης άνέφερε καί τή θεωρία του Μοέβιου καί τήν παραδοξότητά της. Συγκεκριμένα, ό «*φρενήρης καί άσυνείδητος Μοέβιος*» είχε ύποστηρίξει ότι οί 'Απόστολοι πέρασαν πεζή άπό τίς 'Ανατολικές 'Ινδίες καί κατέληξαν στίς Δυτικές 'Ινδίες, τήν 'Αμερική, μέ σκοπό νά κηρύξουν τό Εύαγγέλιο. 'Εκεί δέν βρήκαν κανένα άνθρωπο εκτός άπό ένα «*άπολωλός γύναιον*», τό όποιον

117. Βλ. σχετικά E. WINTER, Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert, Berlin 1953.

118. Βλ. τίς έκτιμήσεις του O. W. FROST στην έκδοση του ήμερολογίου του STELLER, Journal, ό.π., σ. 8-14. Βλ. καί τό άρθρο του G. MÜHLFORDT, Georg Wilhelm Steller (1709-1746), der hallische Kolumbus, in J. WALLMANN / U. STRÄTER, Hrsg., Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus, Hallesche Forschungen 1 (ύπό έκτύπωση).

119. Βλ. WINTER, Halle, ό.π., σ. 313-330.

120. Βλ. ό.π., σ. 481-483.

καταγόταν από τη Γροιλανδία. Οί 'Απόστολοι τεκνοποίησαν με τη γυναίκα αυτή και έτσι γέμισε η 'Αμερική από κατοίκους. Με άλλα λόγια, ο Μοέβιος πίστευε ότι η άρχή της κατοίκησης της 'Αμερικής συνέπιπτε με την εποχή κατά την οποία ζούσαν ακόμη οί 'Απόστολοι. 'Ο Θεοτόκης όμως ήταν τελείως άρνητικός απέναντι στις απόψεις αυτές, ιδίως δέ στη γνώμη του Μοέβιου, για ευνόητους λόγους. Οί δύο πρώτες θεωρίες ήταν κατά τη γνώμη του «*υποθέσεις ψιλαί*», ή δέ τελευταία «*λήρος και άτοπολογία προφανές τυγχάνει και πρόδηλον*». 'Η δική του γνώμη ήταν τελείως διαφορετική, δηλαδή, ότι η 'Αμερική είχε κατοικηθεί για πρώτη φορά πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση του Χριστού πάνω στη γη, όπως αυτό φαινόταν από διαφόρους λόγους¹²¹.

Πρίν όμως προχωρήσουμε στην έκθεση των απόψεων του Θεοτόκη, πρέπει να γίνουν όρισμένες διευκρινήσεις σχετικά με τις παραπάνω πληροφορίες. 'Αρχικά, ή χρονολογία 858 μ.Χ. δέν είναι ακριβής και όφείλεται μάλλον σέ αντιγραφικό σφάλμα, αφού, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, κατά τον de Guignes ή σχετική χρονολογία είναι τό 458 μ.Χ.¹²². 'Η άλλη θεωρία σχετικά με την κατοίκηση της 'Αμερικής για πρώτη φορά τό 120 μέ 130 αιώνα προέρχεται μάλλον από τον George Hornes. Αυτός είχε υποστηρίξει ότι οί κάτοικοι του Μεξικού ήταν μία άποικία Κινέζων, οί όποιοι είχαν μεταβεί στην 'Αμερική τό 1279 μαζί μέ τον αυτοκράτορά τους Tirim μετά την κατάληψη της Κίνας από τούς Μογγόλους. Τή θεωρία αυτή, χωρίς να αναφέρει όλες τις παραπάνω λεπτομέρειες, άντλησε ο Θεοτόκης κατά πάσα πιθανότητα από τον de Guignes, ο όποιος την είχε μνημονεύσει σέ μία ύποσημείωση στό προαναφερθέν *Mémoire* του¹²³. 'Ο Θεοτόκης φαίνεται λοιπόν ότι είχε ύπόψη του τό σχετικό κείμενο του de Guignes¹²⁴.

'Αναφορικά μέ τον Μοέβιο, πρέπει να σημειώσουμε ότι πρόκειται για τον Georg Möbius (1616-1697), Λουθηρανό θεολόγο και καθηγητή στη Λειψία, ο όποιος, άν και έγραψε αρκετά έργα, δέν έγινε ευρύτερα γνωστός¹²⁵. Τίς απόψεις του για τό θέμα μας τίς εξέθεσε βασικά στό έργο

121. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Του μακαρίου Νικηφόρου, ό.π., σ. 50.

122. Βλ. DE GUIGNES, *Recherches*, ό.π., σ. 44, 50, 52, 55.

123. 'Ο.π., σ. 56, ύπ. (c).

124. 'Ο Θεοτόκης είχε μελετήσει και άλλα κείμενα του de Guignes, του «*Δε - Γουίγνη*», όπως τον όνόμασε άλλοι χαρακτηριστικά, και τον είχε χρησιμοποιήσει και σέ άλλα έργα του. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], 'Απόδειξεις, ό.π., σ. 594, 603-605, όπου μνημόνευσε ένα άρθρο του de Guignes από την *Journal des Sçavants* του έτους 1757. Αυτό δείχνει ότι έκτιμούσε γενικά τον άνδρα και τό έργο του.

125. Για τον Möbius και τό έργο του, βλ. τά σχετικά άρθρα στα ακόλουθα λεξικά: C. G.

του *Tractatus philologico-theologicus de oraculorum ethnicorum origine, propagatione, et duratione [...] Accedunt [...] dissertationes duae [...] quarum prior agit de sacrificiorum origine [...] altera tractat quaestionem illam: an Evangelium ab apostolis etiam Americanis fuerit annunciatum?*, τό ὁποῖο ἐκδόθηκε πάντως πολλές φορές (Lipsiae 1660², 1685³, Francofurti et Lipsiae 1692⁴). Δέν γνωρίζουμε μέ ποιόν τρόπο ὁ Θεοτόκης πληροφορήθηκε τή θεωρία τοῦ Möbius, τή στιγμή πού ὑπῆρχαν ἄλλες πολύ σημαντικότερες θεωρίες γιά τήν καταγωγή τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀσκήσει πολύ εὐρύτερη ἐπίδραση τήν ἐποχή ἐκείνη. Προφανῶς ἤθελε νά δείξει τό πόσο παράδοξες ἀπόψεις εἶχαν διατυπωθεῖ γιά τό ὅλο θέμα καί ἀφοῦ τό παραπάνω ἔργο τοῦ Möbius εἶχε γνωρίσει κάποια διάδοση, ὁ Θεοτόκης θεώρησε σκόπιμο νά ἀναφερθεῖ εἰδικά καί στή θεωρία αὐτή.

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στήν ἐκθεση τῶν ἀπόψεων του γιά τό πότε εἶχε κατοικηθεῖ γιά πρώτη φορά ἡ Ἀμερική. Ἀδιαμφισβήτητο γεγονός ἦταν κατά τή γνώμη του ὅτι ἡ ἀμερικανική ἥπειρος ἐκατοικεῖτο τόσο στά ἡπειρωτικά της μέρη ὅσο καί στά πολλά νησιά της. Πῶς ὅμως θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ αὐτό, ἂν λάμβανε κανεῖς ὑπόψη του τίς ἀντίξοες συνθήκες διαβίωσης στήν ἥπειρο αὐτή; Συγκεκριμένα, οἱ κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς «*διά τε τό τοῦ ἀέρος κάθυγρον καί τήν καχεξίαν, καί τήν λιτήν δίαίταν, καί τό πολίτευμα τό ἀπέριττον, κατάψυχροί εἰσι καί πρὸς τάς συνουσίας βραδεῖς, καί λίαν ὀλιγόκαρποι*». Γιά τό λόγο αὐτό, ἐλάχιστα μόνο ἀπό τά μικρά παιδιά τους μπορούσαν νά φθάσουν στή νεανική ἡλικία, τά περισσότερα δέ ἀπ' αὐτά πέθαιναν στή βρεφική τους ἡλικία. Ἄν λάμβανε δέ κανεῖς ὑπόψη του καί ἄλλους ἀρνητικούς παράγοντες (π.χ. τοὺς συχνούς πολέμους μεταξύ τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς, τά πολλά ἄγωνα μέρη της, τήν ὑπαρξη ἐκεῖ πλήθους ἀσθενειῶν), τότε θά μπορούσε νά κατανοηθεῖ εὐκολότερα τό μεγάλο ποσοστό τῶν ἀνθρώπων πού πέθαιναν συνεχῶς στήν ἥπειρο αὐτή. Πῶς θά μπορούσε ὅμως τότε νά δικαιολογηθεῖ ὁ μέγας πληθυσμός τῆς Ἀμερικῆς, τῆς ὁποίας ὅλα τά μέρη, ἀκόμη καί τά νησιά της, κατοικοῦνταν; Κατά τόν Θεοτόκη, ἡ πιό εὐλογη ἐξήγηση ἦταν ὅτι στήν ἥπειρο αὐτή ζοῦσαν συνεχῶς ἄνθρωποι γιά ἓνα διάστημα περισσότερο ἀπό 2 ἢ 3 χιλιάδες χρόνια. Ἔτσι, μόνο σ' ἓνα τέτοιο μακρύ χρονικό διάστημα θά ἦταν

JÖCHER, Hrsg., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* 3 (Leipzig 1751) 566-567 καί τή συμπλήρωση τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexiko* 4 (Bremen 1813) 1833-1836, ὅπου καί ἀναλυτικός κατάλογος τῶν ἔργων του. Στό σχετικό ἄρθρο τῆς *Allgemeine Deutsche Biographie* 22 (Leipzig 1885) 43, γίνεται χαρακτηριστικά λόγος γιά μεγάλο ἀριθμό «*nunmehr vergessenen und bedeutungslosen Schriften*».

δυνατή ή εξάπλωση τῶν ἀνθρώπων σέ ὅλα τά τμήματα τῆς ἡπείρου αὐτῆς καί μάλιστα κάτω ἀπό τέτοιες δυσμενεῖς συνθήκες. Ὁ Θεοτόκης στήριξε τή χρονολόγηση αὐτή καί στή διήγηση τοῦ Πλάτωνα σχετικά μέ τή χαμένη ἡπειρο Ἀτλαντίδα καί τήν ἀρχαιότητά της¹²⁶, τήν ὁποία φαίνεται ὅτι ταύτιζε ἢ ἔστω συσχέτιζε μέ τήν Ἀμερική¹²⁷. Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ παρενθετικά ὅτι καί σήμερα ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ Ἀμερική ἦταν ἤδη γνωστή στήν Ἀρχαιότητα¹²⁸ καί ὅτι ἡ ἀνακάλυψή της εἶχε γίνει οὐσιαστικά πολύ πρὶν τό 1492¹²⁹.

Στή συνέχεια ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε ἀκόμη μία μαρτυρία ὑπέρ τῆς ἀρχαιότητος τῆς Ἀμερικῆς, στηριζόμενος σέ μιὰ παλιά παράδοση ἀπό τό Μεξικό γιά κάποιον παγκόσμιο κατακλυσμό καί τή σύγχυση τῶν

126. ΠΛΑΤΩΝ, Τίμαιος, 24e-25d.

127. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 51. Ἡ ἄποψη αὐτή ἦταν προφανῶς διαδεδομένη στόν ἐλληνικό χῶρο τήν ἐποχή ἐκείνη. Βλ. ἐνδεικτικά τή γνώμη τοῦ ΙΩΑΝΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΡΙΣΣΑΙΟΥ (ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ), I. Ἀληθινή Ἱστορία τοῦ Λουκιανοῦ Σαμοσατέως (μετάφραση στή δημοτική - 1817). II. Ἱστορική τοπογραφία ἐνός μέρους τῆς Θετταλίας - 1817, εἰσαγωγή - φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1989, σ. 96-97. Παλαιότερα ὅμως ἡ ἄποψη αὐτή δέν εἶχε γίνει δεκτική ἀπό τόν ΜΕΛΕΤΙΟ ΜΗΤΡΟΥ, Μητροπολίτη Ἀθηνῶν (Γεωγραφία παλαιά καί νέα, νέα ἐπεξεργασμένη ἐκδοση ἀπό τόν Ἀνθίμο Γαζή, τ. Δ', Βενετία 1807², σ. 87), ὁ ὁποῖος δέν πίστευε ὅτι στήν Ἀρχαιότητα ἦταν γνωστή ἡ ὑπαρξή τῆς Ἀμερικῆς.

128. Βλ. σχετικά D. ÉGINITIS, La contribution des géographes de l'antiquité à la découverte de l'Amérique, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1931) 177-196, ὅπου γίνεται καί ἀξιολόγηση διαφόρων ἀρχαιοελληνικῶν μαρτυριῶν. Πολλές τέτοιες μαρτυρίες ἀνέφερε ἐπίσης καί ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ, Εἰσαγωγή εἰς τά γεωγραφικά καί σφαιρικά, Παρίσι 1716, σ. 147-153. Ὡς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι μεγάλης σημασίας ἦταν ἡ συμβολή τοῦ Γεώργιου Γεμιστοῦ-Πλήθωνα στή διάδοση τοῦ γεωγραφικοῦ ἔργου τοῦ Στράβωνα -μαζί μέ ὁρισμένες δικές του διορθώσεις - στή Δύση, τό ὁποῖο πιθανῶς ἐπηρεάσε τόν Κολόμβο στήν προσπάθειά του γιά ἀναζήτηση ἄγνωστων μέχρι τότε κατοικημένων περιοχῶν τῆς γῆς. Βλ. Μ. V. ANASTOS, Pletho, Strabo and Columbus, in *Mélanges Henri Grégoire IV, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* XII, Bruxelles 1952, σ. 1-18. Βλ. ἐπίσης A. DILLER, A, Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho, *Isis* 27 (1937) 441-451.

129. Γιά τό ὅλο θέμα ἔχουν διατυπωθεῖ κατά καιροῦς διάφορες θεωρίες. Βλ. ἐνδεικτικά J. AYOUB, Were the Phoenicians the First to Discover America?, New York 1961. S. F. MORISON, The European Discovery of America, v. 1, The Northern Voyages, A.D. 500-1600, New York 1971. C. H. GORDON, Before Columbus. Links Between the Old World and Ancient America, New York 1971. H. R. HOLAND, Norse Discoveries and Explorations in America, 982-1362, London 1979. P. GALLEZ, Das Geheimnis des Drachenschwanzes. Die Kenntnis Amerikas vor Kolumbus, übers. von W. - D. Grün, Berlin 1980. Βλ. ἐπίσης F. FERNÁNDEZ-ARMESTO, Before Columbus: Exploration and Colonisation from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492, Basingstoke/London 1987.

άνθρωπινων γλωσσῶν. Ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε συγκεκριμένα μιά ἐπιγραφή, τήν ὁποία βρῆκε καί μετέγραψε στό Μεξικό ὁ «*Καρέριος*». Στήν ἐπιγραφή αὐτή μνημονευόταν κάποιος παγκόσμιος κατακλυσμός καί ὁ ἐπακόλουθος θάνατος ὅλων τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ζώων ἐκτός «*τοῦ Κόξ καί τῆς αὐτοῦ συζύγου Κισχεκουετζάλ*». Τό σκάφος τους προσάραξε τελικά στίς ὑπώρειες «*τοῦ Κουλουακκᾶν ὅρους*» καί οἱ δύο διασωθέντες ἔκαναν πολλά παιδιά, στά ὁποία ἓνα περιστέρι δώρησε τή δυνατότητα τῆς ὁμιλίας. Ἐπειδὴ ὅμως πολλά ἀπ' αὐτά δέν μποροῦσαν νά συνεννοηθοῦν μέ τά ὑπόλοιπα λόγῳ τῆς διαφορετικῆς τους γλώσσας, ἀναγκάστηκαν νά διασπαρῶν καί νά ἐγκατασταθοῦν σέ πολλά μέρη τῆς Ἑσπερίας. Ἀπό τά παιδιά αὐτά κατάγονταν καί οἱ 15 πατριάρχες, δηλαδή, οἱ ἀρχηγοί φυλῶν, οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν τήν ἴδια γλῶσσα καί οἱ ὁποῖοι ἱδρυσαν τελικά τό Μεξικό. Κατά τόν Θεοτόκη, στήν παραπάνω παράδοση εἶχαν ἀναμειχθεῖ ἀλήθειες μαζί μέ πολλά ψεῦδη καί μύθους. Πάντως, σημασία εἶχε ἡ χρονολογική ἔνδειξη τῆς πρώτης ἱδρύσεως τοῦ Μεξικοῦ καί συγκεκριμένα τό ἔτος πού ὀνομαζόταν στή γλῶσσα τῶν κατοίκων τοῦ Μεξικοῦ «*Ὁμεκαγκλί*», δηλαδή, τό ἔτος «*ατκε*» (= 1325) ἀπό τήν κτίση τοῦ κόσμου. Ἡ χρονολογία αὐτή ἀρκοῦσε, κατά τόν Θεοτόκη, γιά νά δείξει ἀρχικά τήν παλαιότητα τῆς παραπάνω παράδοσης. Ἐπιπλέον, ἀποτελοῦσε μιά καθαρή ἔνδειξη ὅτι ἡ ἱδρυση τοῦ Μεξικοῦ καί ἐπομένως ἡ πρώτη κατοίκηση τῆς Ἑσπερίας συνέβησαν ὅπωςδήποτε μετά τόν παγκόσμιο κατακλυσμό¹³⁰.

X

Οἱ παραπάνω πληροφορίες εἶναι σημαντικές, γιατί δείχνουν ἀκόμη μιά φορά τίς εὐρύτατες γνώσεις τοῦ Θεοτόκη. Χρειαζόνται, πάντως, κάποιο σχολιασμό στό σημεῖο αὐτό. Ἀρχικά, ἡ ταύτιση τῆς Ἑσπερίας μέ τή ὑποτιθέμενη χαμένη ἥπειρο Ἁτλαντίδα, πού μνημόνευσε ὁ Θεοτόκης, δέν ἦταν κάτι τό νέο, ἀφοῦ ἡ ὑπόθεση αὐτή εἶχε διατυπωθεῖ πολλές φορές στό παρελθόν¹³¹. Γιά πρώτη φορά τήν διατύπωσε ὁ Pedro Sarmiento de Gamboa τό 1572 στό ἔργο του *Historia de los Incas*, τό ὁποῖο δημοσιεύθηκε ὅμως μόλις τό 1906. Δεχόμενος τή σχετική διήγηση τοῦ Πλάτωνα ὡς

130. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 51-52.

131. Βλ. I. RODRIGUEZ PRAMPOLINI, *La Atlantida de Platon en los cronistas del siglo XVI, Ciudad de México* 1947. Σχετικά μέ τήν ἰδεολογική χρήση ἀρχαίων γεωγραφικῶν μαρτυριῶν μετά τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἑσπερίας γιά διάφορους σκοπούς, βλ. M. MUND-DOPCHIE, *L' Extrême-Occident de l'antiquité classique et la découverte du Nouveau Monde: une manipulation de textes à des fins idéologiques, Nouvelle Revue du Seizième Siècle* 8 (1990) 27-49.

βάσιμη, ο Sarmiento de Camboa υποστήριξε ότι παλαιότερα υπήρχε μία πανατλαντική ηπειρος, ή οποία ξεκινούσε από τις άκτές της 'Ισπανίας, τήν πόλη Gádiz, καί συμπεριελάμβανε τά νησιά τών 'Αντίλλων καί τήν 'Αμερική. 'Η 'Ατλαντίδα είχε κατοικηθεί από απογόνους του Νώε, οί όποιοι είχαν μεταβεί εκεί διά μέσου της 'Ισπανίας καί της Βόρειας 'Αφρικῆς καί οί όποιοι είχαν δημιουργήσει άργότερα μία μεγάλη αυτοκρατορία. 'Όταν γύρω στό 1320 π.Χ. βυθίστηκε ή 'Ατλαντίδα στη θάλασσα, παρέμειναν κάποια σημεῖα γῆς, όπως π.χ. οί Δυτικές 'Ινδίες, τά Κανάρια νησιά, ή πόλη Gádiz, γιά νά δείχνουν ότι υπήρξε κάποτε ή τεράστια αὐτή ηπειρος. Κατά τόν Sarmiento de Gamboa, ή ύπαρξη παραδόσεων γιά τόν κατακλυσμό στους 'Ινκας αντικατόπτριζε τίς ιστορικές τους παραδόσεις σχετικά μέ τή βύθιση της 'Ατλαντίδας¹³². 'Η θεωρία αὐτή, ή όποία ήταν αρκετά διαδεδομένη μέχρι τό 1580, έτυχε άρνητικῆς κριτικῆς από υποστηρικτές διαφορετικῶν άπόψεων σχετικά μέ τήν πρώτη κατοίκηση της 'Αμερικῆς, κυρίως δέ από τόν José de Acosta στό έργο του *Historia natural y moral de las Indias* (Sevilla 1590)¹³³. Τό αποτέλεσμα ήταν νά έγκαταληφθεῖ τελικά ή θεωρία αὐτή μετά τό 1600¹³⁴. Πάντως, στό άρθρο του γιά τήν 'Αμερική στην *Encyclopédie*, ο D. Diderot υποστήριξε ότι ή 'Αμερική ήταν ή γνωστή στην 'Αρχαιότητα ηπειρος 'Ατλαντίδα¹³⁵.

'Αναφορικά δέ μέ τά στοιχεῖα πού χρησιμοποίησε ο Θεοτόκης από τόν Καρέριο, πρέπει νά σημειωθεῖ έδῶ άρχικά ότι ο τελευταῖος ήταν ο 'Ιταλός περιηγητής Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651-1725). 'Ο Gemelli Careri είχε σπουδάσει νομικά, είχε εισέλθει στό διοικητικό τομέα καί από τό 1685 μέχρι τό 1687 είχε ταξιδέψει στην 'Ιταλία, Γαλλία,

132. Βλ. HUDDLESTON, *Origins*, ό.π., σ. 30.

133. Βλ. ό.π., σ. 52-53. 'Ο José de Acosta ήταν ένας από τούς πιο σημαντικούς έρευνητές του θέματος της πρώτης κατοίκησης της 'Αμερικῆς καί είχε υποστηρίξει ως πιθανότερη τήν ύπαρξη κάποιου συνδέσμου γῆς μεταξύ της 'Αμερικῆς καί του μέχρι τότε γνωστού κόσμου. Τή θεωρία του αὐτή μάλιστα είχε διατυπώσει ο José de Acosta πρίν άκόμη γίνει ή έξερεύνηση της Καμτσάτσκα. Γιά τή γενικότερη συμβολή του José de Acosta, βλ. S. JARCHO, *Origin of the American Indian as Suggested by Fray Joseph de Acosta* (1589), *Isis* 50 (1959) 430-438. F. DEL PINO-DÍAZ, *La Renaissance et le Nouveau Monde: José d' Acosta, jésuite anthropologue (1540-1600)*, *L' Homme* 122/124 (1992) 309-326.

134. Βλ. HUDDLESTON, *Origins*, σ. 56.

135. Βλ. R. SWITZER, *America in the Encyclopédie*, in *Transactions of the Second International Congress on the Enlightenment*, v. IV (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 58), Genève 1967, σ. 1481-1499, στη σ. 1487. Γιά τά άρθρα στην *Encyclopédie* σχετικά μέ τήν 'Αμερική, βλ. επίσης S. E. MALUEG, *America in the Encyclopédie*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. III, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 153, Oxford 1976, σ. 1381-1394.

Γερμανία και Ουγγαρία. Τόν Ιούνιο του 1693 ξεκίνησε να κάνει τό γύρο του κόσμου. Καθ' ὁδόν πέρασε και από τό Μεξικό, όπου ἔμεινε 11 μήνες. Στήν Ἰταλία γύρισε τό 1698, όπου δημοσίευσε σέ σύντομο διάστημα τίς ἐντυπώσεις του από τό ταξίδι αὐτό σέ 6 τόμους μέ τόν τίτλο *Giro del mondo* (Napoli 1699-1700). Τό ἔργο αὐτό γνώρισε μεγάλη ἐκδοτική ἐπιτυχία καί μεταφράστηκε σέ πολλές γλώσσες. Ὅσον ἀφορᾷ τίς πληροφορίες τοῦ Gemelli Careri γενικά, παλαιότερα ὑπῆρχαν ὀρισμένες ἀμφισβητήσεις σχετικά μέ τήν ἀξιοπιστία τους. Σήμερα ὁμως θεωρεῖται ὅτι οἱ περιγραφές του εἶναι ἀξιόπιστες στά βασικά τους σημεῖα. Εἰδικά δέ γιά τήν περιγραφή τοῦ Μεξικοῦ, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, θεωρήθηκε ὅτι εἶναι ἀκριβής καί πολὺτιμη - μεταξύ τῶν ἄλλων δέ καί ἀπό τόν Alexander von Humboldt-, κυρίως γιατί προερχόταν ἀπό μία πρόιμη ἐποχή, ἀπό τήν ὁποία δέν ὑπῆρχαν πολλές διαθέσιμες πληροφορίες γιά τό Μεξικό γενικά¹³⁶.

Εἰδικότερα γιά τήν παράδοση σχετικά μέ τόν κατακλυσμὸ ἀπό τό Μεξικό, στήν ὁποία ἀναφέρθηκε ὁ Θεοτόκης, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ εἶναι μία ἀπό τίς πολλές σχετικές παραδόσεις πού προέρχονται ἀπό τό χῶρο τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς. Ὁ ἀνθρωπολόγος F. Horcasitas ἔχει συγκεκριμένα ἐντοπίσει 63 διαφορετικές παραδόσεις κατακλυσμοῦ ἀπό τήν Κεντρικὴ Ἀμερικὴ, τίς ὁποῖες ἐρεῦνησε γιά νά διαπιστώσει τυχόν βιβλικές ἐπιδράσεις καθὼς καί τήν ὑπαρξὴ αὐτοχθόνων στοιχείων. Κατατάσσοντας τίς παραδόσεις αὐτές ἀνάλογα μέ τὰ χαρακτηριστικά τῆς καθεμιᾶς, ὁ Horcasitas ἐπεσήμανε καί 14 παραδόσεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ κατακλυσμὸς αὐτός ἦταν παγκόσμιος, κατέστρεψε τὴ γῆ συνολικά καί ἀπό τόν ὁποῖο διασώθηκαν μόνο μερικοὶ ἄνθρωποι¹³⁷. Μία ἀπό τίς παραδόσεις αὐτές τῶν Ἰνδιάνων πού χρησιμοποιοῦν τὴ γλῶσσα Nahuatl, δηλαδή, τῶν Ἀζτέκων, μοιάζει πολὺ μέ τήν παράδοση πού διέσωσε ὁ Gemelli Careri, ἡ ὁποία σχετίζεται μέ τήν ἱδρυση τῆς πόλης τοῦ Μεξικοῦ καί ἡ ὁποία εἶναι στά βασικά της σημεῖα ἡ ἀκόλουθη. Οἱ μόνοι πού σώθηκαν πάνω σέ κάποιο κανὸ ἀπὸ τόν παγκόσμιον κατακλυσμὸ ἦταν ἓνας ἄνδρας ὀνόματι Cóchcox (ἢ Teocipactli) καί μία γυναίκα ὀνόματι Chichequétzal (ἢ Xochiquétzal). Ὅταν τὰ νερά ὑποχώρησαν, τό κανὸ

136. Βλ. τὸ σχετικὸ ἄρθρο γιά τόν Gemelli Careri στό λεξικὸ τοῦ D. HENZE, *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde*, Bd. II, Graz 1983, σ. 332-333, ὅπου καί πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης A. MAGNAGHI, *Il viaggiatore Gemelli Careri e il suo "Giro del mondo"*, Bergamo 1900. G. ROGAI, *Voci esotiche nel "Giro del mondo"* di G. F. Gemelli Careri. Tesi di Laurea. Università degli Studi di Firenze, Facoltà di Lettere e Filosofia, Firenze 1962.

137. Βλ. F. HORCASITAS, *An Analysis of the Deluge Myth in Mesoamerica*, in A. DUNDES, ed., *The Flood Myth*, Berkeley/Los Angeles 1988, σ. 183-219, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία γιά τό ὅλο θέμα.

τους προσάραξε τελικά στο βουνό Culhuacan (ή Colhuacan). Τά κωφάλαλα παιδιά τους πολλαπλασιάστηκαν, έως ότου ένα περιστέρι τά έμαθε νά μιλούν διάφορες γλώσσες. 'Η άσυνεννοησία όμως μεταξύ τους τά ανάγκασε τελικά νά διασκορπιστούν σέ διάφορα μέρη. 'Απ' αυτά, 15 πατριάρχες πού μιλούσαν τήν ίδια γλώσσα, ένώθηκαν καί άφου περιπλανήθηκαν 104 χρόνια, κατέληξαν τελικά στό μέρος πού σήμερα ονομάζεται Μεξικό. 'Η πληροφορία πάντως σχετικά μέ τήν ήμερομηνία ίδρυσης τής πόλης του Μεξικού τό 1325 άπό τήν κτίση του κόσμου, τήν όποία ήμερομηνία οί 'Ινδιάνοι ονόμαζαν στή γλώσσα τους «ome calli» (στό πρωτότυπο του Gemelli Careri «ome cagli»), θεωρείται σήμερα ότι προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα άπό κάποιο λάθος στήν άντιγραφή της¹³⁸.

'Ο Θεοτόκης, παρότι δέν θεωρούσε άπόλυτα άξιόπιστες τίς ειδήσεις του Gemelli Careri, δέχθηκε πάντως τήν παραπάνω χρονολογία, γιατί κυρίως ένδιαφερόταν νά δείξει ότι ό βιβλικός κατακλυσμός είχε παγκόσμια επίδραση καί ότι ή πρώτη κατοίκηση του Μεξικού (καί τής 'Αμερικής γενικότερα) είχε συμβεί μετά τό γεγονός αυτό. 'Υπάρχει βέβαια τό πρόβλημα μέ βάση πού παλαιοδιαθηκικό κείμενο έγινε ό ύπολογισμός αυτός, δεδομένου ότι ύπάρχουν σημαντικές διαφορές στίς σχετικές χρονολογίες μεταξύ του μασωριτικού, του σαμαρειτικού καί του κειμένου των Ο'. Συγκεκριμένα άπό τή δημιουργία του ανθρώπου μέχρι τόν κατακλυσμό τά τρία αυτά διαφορετικά κείμενα τής Παλαιάς Διαθήκης ύπολογίζουν άντίστοιχα 1656, 1307 καί 2242 (ή 2262) χρόνια¹³⁹. 'Αν υποθέσουμε εύλογα ότι ό Θεοτόκης άκολουθούσε τό κείμενο των Ο' καί έφόσον ύπολόγιζε τήν κατοίκηση τής 'Αμερικής γύρω στά 2 μέ 3 χιλιάδες χρόνια πριν τήν εποχή του, τότε θεωρούσε πιθανότατα τήν προαναφερθεΐσα χρονολογία

138. Τά παραπάνω στοιχεία έλήφθησαν άπό μιά σχολιασμένη σύγχρονη έκδοση τής περιγραφής του Μεξικού άπό τόν Gemelli Careri. Βλ. GIOVANNI FRANCESCO GEMELLI CARERI, *Viaje a la Nueva España, estudio preliminar, traducción y notas de Francisca Perujo* (Nueva Biblioteca Mexicana 29), México 1976, σ. 24-25, όπου ύπάρχει καί άνατύπωση τής άζτεκικής παράστασης-έπιγραφής πού έρμήνευσε ό Gemelli Careri. Τό σχετικό κεφάλαιο του Gemelli Careri βασίζεται πάντως σέ σημαντικό βαθμό στό έργο του José de Acosta.

139. Βλ. E. MANGENOT, *Chronologie biblique*, in F. VIGOUROUX, éd., *Dictionnaire de la Bible* 2 (Paris 1899) 718-740, στή στήλη 721. W. VOLCK, *Noah und seine Söhne, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* 14 (Leipzig 1904³) 139-148, στίς σ. 140, 147-148. Βλ. καί τό άρθρο Χρονολογία βιβλική. Παλαιά Διαθήκη, *Θρησκευτική καί 'Ηθική 'Εγκυκλοπαιδεία* 12 (1968) 371-373, στή στήλη 373. Βλ. επίσης Prof. BERTHEAU, *Ueber die verschiedenen Berechnungen der zwei ersten Perioden in der Genesis und die ihnen zu Grunde liegenden chronologischen Annahmen, Jahresbericht der Deutschen morgenländischen Gesellschaft für 1845-1846* (Leipzig 1846) 40-58, στίς σ. 43-51.

τῆς ἱδρύσεως τῆς πόλεως τοῦ Μεξικοῦ ὡς τό ἔτος 1325 πρό Χριστοῦ. Ἡ χρονολογία αὕτη τοποθετεῖται ἔτσι σαφῶς μετά τήν ἡμερομηνία τοῦ κατακλυσμοῦ, ἡ ὁποία προκύπτει ἂν ἀφαιρέσουμε τά 2242 (ἢ 2262) χρόνια ἀπό τήν ἡμερομηνία δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή, τό ἔτος 5508/9 π.Χ., ὅπως πιστευόταν τό 18ο αἶώνα στήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή¹⁴⁰.

Ἀξίζει νά τονιστεῖ ἐδῶ παρενθετικά ὅτι ὁ Θεοτόκης ἐδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν υπεράσπιση τῆς ἀξιοπιστίας τῆς βιβλικῆς χρονολογίας καί σέ ἄλλα ἔργα του. Στή μετάφραση τοῦ ἀντιβολταιρικοῦ ἔργου τοῦ Clémence ἔκανε λόγο σέ δύο ἐκτενεῖς σημειώσεις γιά τή σχέση τῆς βιβλικῆς χρονολογίας μέ τίς χρονολογίες τῶν Ἰνδῶν, τῶν Κινέζων, τῶν Χαλδαίων καί τῶν Αἰγυπτίων. Βασικός σκοπός του ἦταν νά υπερασπίσει τή βιβλική χρονολογία καί νά ἀναιρέσει τή βασισμένη σέ χρονικά ἄλλων λαῶν ἄποψη ὅτι ὁ κόσμος ἦταν πολύ ἀρχαιότερος ἀπ' ὅτι τόν παρουσίαζε ἡ Ἀγία Γραφή¹⁴¹. Ἀναφορικά δέ μέ τίς χρονολογικές διαφορές στό μα-
σωριτικό, στό σαμαρειτικό καί στό κείμενο τῶν Ο', ὁ Θεοτόκης σημείωσε τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Οἱ Χριστιανοί πιστεύειν ἐπαγγέλλονται τῶ τῶν ἱερῶν συγγραφέων ὕφει, οὐχί δέ ταῖς τῶν μεταγραφῶν ἀλλοιώσεσιν τε καί παραδρομαῖς. Ἀχρὶς οὐ δέ ἡ Ἐκκλησία ἀποφανθῇ, τίς τῶν τριῶν χρονολογιῶν προτιμητέα, τῶν ἄλλων ἀποβληθεῖσων, οὐδεμία τούτων δύ-
νεται εἶναι εἰδικόν τῆς πίστεως ἡμῶν ἀντικείμενον. Σημείωσαι, ὅτι ἡ τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησία τήν τῶν Ἑβδομήκοντα μετάφρασιν δεχομένη, τήν οὐ μόνον κατὰ τήν χρονολογίαν, ἀλλά καί κατὰ πάντα λόγον τῶν ἄλλων προτιμητέα [...] Ἡ γάρ κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα χρονολογία ἀρχαιότερα ἐστὶ καί αὐτῆς τῆς λεγομένης βεβαίας, καί ἀμφιβόλου καί πλαστῆς τῶν Σινῶν ἱστορικοχρονολογίας»¹⁴². Ἀπό τό παράθεμα αὐτό φαίνεται καθαρά ἡ σημασία πού ἀπέδιδε ὁ Θεοτόκης στήν ἀπόλυτη ἀξι-
οπιστία τῆς χρονολογίας τῆς Βίβλου (εἰδικά τῶν Ο') σέ σχέση μέ ἄλλες
παραδόσεις χρονολόγησιν τοῦ κόσμου.

140. Βλ. π.χ. Π. ΚΟΝΤΟΣ, Ποικίλη Διδασκαλία, ἥτοι, ἀλφαβητάριον εὐμαθείας, Βιέννη 1806², σ. 1.

141. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. 593-610, 654-663. Τό ὅλο θέμα εἶχε ἀποτελέσει ἀντικείμενο σημαντικῶν συζητήσεων καί διαφωνιῶν τήν ἐποχὴ ἐκείνη. Βλ. τό σχετικὸ ἄρθρο Chronologie στήν *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 3 (Paris 1753, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751-1780, v. 3, Stuttgart/Bad Cannstatt 1966) 390-400. Βλ. καί πρὸς φάτα WHITE, A History, ὁ.π., v. I, σ. 249-265. Α. Τ. GRAFTON, Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline, *History and Theory* 14 (1975) 156-185. J. D. NORTH, Chronology and the Age of the World, in W. YOURGRAU/A. D. BRECK, eds., *Cosmology, History, and Theology*, New York 1977, σ. 307-333.

142. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. 610.

Πρέπει, τέλος, νά αναφερθεί επεξηγηματικά ότι ο παραπάνω τύπος παράδοσης περί κατακλυσμού δέν είναι ο πιό συνηθισμένος στην Κεντρική Ἀμερική. Γενικά πάντως, είναι πολύ δύσκολο νά επισημανθεί μέ ακρίβεια ἂν πρόκειται γιά τελείως αὐτόχθονη παράδοση ἢ γιά μιὰ παράδοση ἐπηρεασμένη ἀπό τό βιβλικό πρότυπο μετά τήν ἄφιξη Χριστιανῶν ἱεραποστόλων στην Κεντρική Ἀμερική. Ὅσον ἀφορᾷ δέ εἰδικότερα τή θεωρία τοῦ Gemelli Careri, ἡ ὁποία διαδόθηκε ἀρκετά στή συνέχεια λόγω τῆς δημοσιότητας τοῦ ἔργου του¹⁴³, ἀξίζει ἐπίσης νά λεχθεῖ ότι προέρχεται βασικά ἀπό τήν ἐρμηνεία κάποιων ἀζτεκικῶν παραστάσεων. Ὑπάρχουν ὅμως πολλές ἀμφιβολίες γιά τό ἂν πράγματι ὁ Gemelli Careri τίς εἶχε ἐρμηνεύσει σωστά. Ἐχει διατυπωθεῖ μάλιστα ἡ ἄποψη ότι οἱ παραστάσεις αὐτές δηλώνουν οὐσιαστικά κάτι διαφορετικό. Κατά τόν José Fernando Ramirez, τό προαναφερθέν περιστέρι ἀντιστοιχεῖ στό γνωστό μεξικάνικο πουλί Tihuitochan, τοῦ ὁποίου ἡ κραυγή «Tihui» ἐρμηνεύεται ότι σημαίνει «ἄς πορευθοῦμε». Μέ βάση αὐτό, θεωρεῖται ότι οἱ ἐν λόγω παραστάσεις ἀναφέρονται μᾶλλον σέ θαλάσσιες περιπλανήσεις τῶν Ἀζτέκων¹⁴⁴. Οἱ ἀμφισβητήσεις αὐτές βέβαια δέν ἦταν γνωστές τότε στόν Θεοτόκη, γιά τόν ὅποιο οἱ πληροφορίες τοῦ Gemelli Careri εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία στην προσπάθειά του νά ἀποδείξει τήν ἱστορική ἀξιοπιστία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καί εἰδικότερα σέ σχέση μέ τόν παγκόσμιο κατακλυσμό.

XI

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στό ἀκανθῶδες θέμα πού εἶχε τίξει στην ἀρχή ὁ Νεόφυτος, δηλαδή, στό ότι διάφοροι ἄθεοι εἶχαν ἀρνηθεῖ τήν παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ¹⁴⁵ μέ βάση τό ἐπιχείρημα

143. Πρβλ. F. VON SCHWARZ, *Sintfluth und Völkerwanderungen*, Stuttgart 1894, σ. 15-16 (Nr. 43). M. WINTERNITZ, *Die Flutsagen des Alterthums und der Naturvölker*, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 31 (1901) 305-333, στή σ. 311. Πρβλ. ἐπίσης HORCASITAS, *An Analysis*, σ. 191.

144. Βλ. R. ANDREE, *Die Flutsagen. Chronologisch betrachtet*, Braunschweig 1891, σ. 105-106.

145. Ἡ παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ παλιά, ὄχι μόνο χριστιανική ἀλλά καί ἰουδαϊκή παράδοση. Βλ. γενικά J. P. LEWIS, *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1968. Ὑπῆρξαν, βέβαια, διαφορετικές ἀπόψεις γιά τό πῶς πρέπει νά κατανοηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα αὐτή. Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων δεχόταν τήν ἀπόλυτη γεωγραφική παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ. Βλ. σχετικά στό ἄρθρο τοῦ E. MANGENOT, *Déluge*, in F. VIGOUROUX, éd., *Dictionnaire de la Bible* 2 (Paris 1899) 1343-1358, στίς στήλες 1350-1351. Ὑπῆρχαν βέβαια πολλά στοιχεῖα, τά ὁποῖα δέν συνηγοροῦσαν ὑπέρ μιᾶς τέτοιας παγκοσμιότητας τοῦ κατακλυσμοῦ. Βλ.

ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπό τό κοσμογονικό αὐτό γεγονός. Ὁ Θεοτόκης δῆλωσε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι γνῶριζε καλά τό θέμα αὐτό καί «οὔς προτείνουνσιν ἀλόγους οἱ ἄλογοι λόγους». Παραδείγματος χάριν, ὑποστήριζαν ὅτι δέν ἐπαρκοῦσε «τό ἐπὶ γῆς ὕδωρ σύν αὐτῷ τῷ ὑπεράνω γῆς ὕδατι» γιά νά κατακλύσει ὁλόκληρη τή γήινη σφαῖρα καί νά ὑπερκαλύψει τίς κορυφές τῶν ψηλῶν βουνῶν. Ἐπιπλέον, ἰσχυρίζονταν ὅτι, ἀφοῦ τό νερό εἶναι βαρύτερο ἀπό τόν ἀέρα, δέν θά ἦταν ποτέ δυνατόν κάτι βαρύτερο «ἐποχεῖσθαι» καί «ἐπιπολάζειν» πάνω σέ κάτι ἐλαφρότερο. Ἔτσι, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε ἄλλη βάση «ἐπὶ τῇ γῆς ἔσχατα» ἐκτός ἀπό τόν ἀέρα γιά νά στηριχθεῖ τό νερό, τότε ἀναγκαστικά δέν θά ἦταν ποτέ δυνατό νά καλύφθηκε ἀπό νερό ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Δέν θά μπορούσε κανείς ἐπίσης νά ἰσχυριστεῖ ὅτι στή συνεχόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ ὑπάρχουν ὑψηλότερα ἢ χαμηλότερα σημεῖα καί ἐπομένως ὅτι μερικές φορές θά μπορούσαν νά καλυφθοῦν ἀπό τό νερό τὰ ὑψηλότερα μέρη τῆς γῆς. Ἀλλωστε, ὅταν δέν ὑπάρχουν κύματα, ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ εἶναι «διὰ τήν τῶν μερῶν ἰσορροπίαν, μία συνεχῆς ἐπίπεδος καί τῷ ὀρίζοντι παράλληλος»¹⁴⁶.

Ὁ Θεοτόκης δέν θεώρησε ἀναγκαῖο στό σημεῖο αὐτό νά ἀναιρέσει τίς ἀπόψεις αὐτές καί τυχόν ἄλλες σαθρότερες, «ὡν τήν μνήμην ἔναυλον οὐκ ἔχω», ὅπως ὁμολόγησε, μέ ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα. Οἱ ὑποστηρικτές τέτοιων ἀπόψεων ἦταν οὐσιαστικά ἀσύνητοι, «ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν ματαιωθέντες» (πρβλ. Ρωμ. 1:21), ἐπειδή δέν ἤθελαν νά ὑποτάξουν τίς πεπερασμένες δυνάμεις τῆς φύσης καί τούς νόμους τῆς σ' ἐκεῖνον πού χορήγησε καί μεταβάλλει τὰ πάντα καί δημιουργήσε ὅλη τήν κτίση ἀπό τό μηδέν, δηλαδή, στόν Θεό. Ἐπομένως, στίς περιπτώσεις αὐτές θά χρειαζόταν πρῶτα νά πειστοῦν οἱ ἀμφισβητοῦντες «διὰ τῶν ἀναγκαίων λόγων» ὅτι ὑπάρχει Θεός καί ὅτι εἶναι «ὑπερτέλειον ὄν»· ἔπειτα δέ ὅτι εἶναι προνοητής, γιατί ἔδωσε στούς ἀνθρώπους τήν Ἀγία Γραφή, καί παντοδύναμος, ἐπειδή δημιουργήσε τὰ πάντα καί μπορεῖ νά κάνει ὅ,τι θέλει. Φυσικά, ὁ Θεός, κατά τόν Θεοτόκη, μπορούσε νά κάνει κάτι ἀσύγκριτα πιο δύσκολο ἀπό τόν παγκόσμιο κατακλυσμό, ἄσχετα ἂν κάτι τέτοιο φαίνεται μέ ἀνθρώπινα κριτήρια μάλλον ἀδύνατο. Συμπερασματικά, μόνο ὅταν οἱ ἄθεοι ἀποδέχονταν τήν Ἀγία Γραφή ὡς θεῖο ὄρω, τότε θά μπορούσαν νά πειστοῦν γιά τή βεβαιότητα τοῦ βιβλικοῦ λόγου καί νά τόν χρησιμοποιοῦσαν σάν λυχνάρι πού θά τούς ὀδηγοῦσε μέ ἀσφάλεια

ἐνδεικτικά F. H. WOODS, Deluge, in J. HASTINGS, ed., *Encyclopaedia of Religion and Ethics* 4 (1911) 545-557, στίς σ. 545-546.

146. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 52.

στόν τραχύ καί δύσκολο δρόμο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τῆς φύσης¹⁴⁷.

Ὁ Θεοτόκης ὅμως συνέχισε τὴν κριτικὴ κατὰ τῶν ὑποστηρικτῶν τέτοιων ἀπόψεων σέ ὕψος ὀξύτερο καί εἰρωνικότερο. Οἱ ἄθεοι αὐτοί, πρὶν κἄν γίνουν οἱ ἐξερευνήσεις στὴν Καμτσάτκα, εἶχαν προσπαθήσει νά ἀναιρέσουν τὴν Ἁγία Γραφή. Ὁ Θεοτόκης παρομοίασε τίς προσπάθειές τους μέ πολεμικὲς ἐνέργειες πού ξεκινοῦσαν ἀπὸ κάποιο «ὄχυρό», τὸ ὁποῖο εἶχαν θεμελιώσει «ἐν τοῖς ὑπερμηκίστοις μεταξύ ἡμῶν καὶ τῶν ἀντιπόδων ἀποστήμασι». Ἀπὸ ἐκεῖ ἐκτόξευαν τὰ βέλη τους μέ σκοπὸ νά πλήξουν τὴν Ἁγία Γραφή. Συγκεκριμένα, ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα τῆς Ἀμερικῆς δέν μποροῦσαν νά εἶχαν προέλθει ποτέ ἀπὸ τὸν Νῶε καὶ τὴν κιβωτὸ του, δεδομένου ὅτι ἡ ἀπόσταση μεταξύ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἦταν τεράστια καὶ δέν ἦταν δυνατό νά καλυφθεῖ (ἐν μέσῳ δυσδιόδευτον ἐπιδεικνύντες διάστημα). Μὲ βάση τίς ἀπόψεις αὐτές, κατέληγαν τελικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι «οὐδ' ὁ ἱστορούμενος παγκόσμιος κατακλυσμός ἀληθής». Ὁ Θεοτόκης ὑπαινισσόταν προφανῶς ἐδῶ τὴ θεωρία σχετικὰ μέ τοὺς Προαδαμίτες ἢ κάποιες παρόμοιες πολυγενετικές ἀπόψεις (π.χ. τοῦ Voltaire¹⁴⁸). Ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ μέλλον εἶχε διαψεύσει οἰκτρά τίς ἐλπίδες τῶν ὑποστηρικτῶν τέτοιων θεωριῶν. Μετὰ τίς προαναφερθεῖσες ἐξερευνήσεις στὴν Καμτσάτκα, ἡ τεράστια δῆθεν ἀπόσταση μεταξύ τοῦ Παλαιοῦ καὶ τοῦ Νέου Κόσμου ἀποδείχθηκε οὐσιαστικά πολὺ μικρή. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νά καταστραφεῖ ἐκ βάθρων τὸ «ὄχυρό» τῶν ἀθέων, ἀφοῦ δέν εἶχε πλέον τόπο νά σταθεῖ, καὶ νά καταποντιστεῖ «σὺν αὐτοῖς βέλεσι [...] καὶ τοῖς φρενολήπτοις τοξόταις». Τὸ συμπέρασμα τοῦ Θεοτόκη ἦταν ὅτι τέτοιες ἐνέργειες κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἦταν καταδικασμένες a priori σέ ἀποτυχία. «Θεός γάρ διὰ πάντα τελευτᾷ, καὶ νικᾷ διὰ παντός ἡ ἀλήθεια»¹⁴⁹.

Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ ὁ Θεοτόκης τελείωσε τὴν ἐκτενὴ ἐπιστολὴ του, τονίζοντας στὸν ἐπίλογο ὅτι δέν γνώριζε ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θά ἱκανοποιοῦσαν τίς ἀπορίες τοῦ Νεόφυτου. Ἀναλογιζόμενος δέ ὅτι ὁ Νεόφυτος τὸν εἶχε ἀποκαλέσει «διδάσκαλον», τόνισε μετριόφρονα τὸ νεαρόν τῆς ἡλικίας του - ἦταν 42 χρονῶν τότε - καὶ ὀνόμασε τὸν ἑαυτοῦ «παιδίον» σέ σχέση μέ τὸν «σεβασμιώτατον» Νεόφυτο. Εὐχήθηκε δέ νά ἀξιωθεῖ κάποτε νά γηροκομήσει τὴν «αἰδέσιμον [...] πολιάν» τοῦ Νεόφυτου, αὐτὸς δέ νά παιδαγωγῇ τὴ δική του «εὐρίπιστον [...] νεότητα»¹⁵⁰. Πρόκειται

147. Ὁ.π., σ. 52-53.

148. Βλ. VOLTAIRE, *Essai sur les moeurs* [...], t. I, Paris 1963, σ. 28-31 καὶ t. II, Paris 1963, σ. 330-346.

149. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 53.

150. Ὁ.π.

για στοιχεῖα πού δείχνουν τήν οἰκειότητα καί τήν ἀμοιβαία ἐκτίμηση μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀνταλλάξει καί ἄλλες ἐπιστολές μεταξύ τους. Εἶναι γνωστή ἐπίσης ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Νεόφυτου καί μέ τόν Εὐγένιο Βούλγαρι¹⁵¹, ὅταν καί αὐτός βρισκόταν γιά κάποιο διάστημα στό γερμανικό χῶρο. Δέν ἀποκλείεται μάλιστα ὁ Βούλγαρις, πού εἶχε στενές σχέσεις μέ τόν Θεοτόκη, νά τόν εἶχε συστήσει στόν Νεόφυτο. Ὁ Ζαβίρας μάλιστα ἀναφέρει ἕνα ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Βούλγαρη πρὸς τόν Νεόφυτο γιά κάποιο θεολογικό ζήτημα, ὅπου ὁ Βούλγαρις πρότεινε νά ἀκούσουν καί τή διαιτητική γνώμη τοῦ Θεοτόκη, γιά τόν ὁποῖο ἐκφράστηκε ἐπαινετικότερα (*ὡς ἀνὴρ ὢν, οὐχ ὅπως τῇ θύραθεν σοφίᾳ κομῶν, ἀλλὰ καί τήν ἔσω ταύτης καί ἡμετέρας εὐμάλα ἤκων, καί τῷ ὑπέρ εὐσεβείας ζήλῳ, καί τῶν καθ' αὐτήν δογμάτων τῇ ὀρθότητι καλλυνόμενος. Τούτου ἡ μαρτυρία, ἀντὶ χιλίων ἔσται, μᾶλλον δέ ἀντὶ πάντων τῶν εὐσεβεῖν αἰρουμένων*)¹⁵².

XII

Προχωρώντας στό σχολιασμό τοῦ τελευταίου τμήματος τῆς ἐπιστολῆς, πρέπει νά τονιστεῖ ἀρχικά ἡ μεγάλη σημασία πού ἔδινε ὁ Θεοτόκης στήν Ὁρθόδοξη χριστιανική του πίστη, τήν ὁποία δέν εἶχε πρόθεση νά ἀμφισβητήσει ποτέ, παρά τήν ἐνασχόλησή του μέ πολλά καί διάφορα ἐπιστημονικά θέματα. Ὁ ὀξύς, δηκτικός καί εἰρωνικός του τόνος ἀπέναντι στίς διάφορες ἀντιβιβλικές θεωρίες ἦταν προφανέστατα ἐπηρεασμένος ἀπό τό γενικότερο κλίμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ, τό ὁποῖο χαρακτηριζόταν ἀπό ἔντονος ἀμφισβητήσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας γενικότερα. Ὁ Θεοτόκης, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔπαιξε ἀργότερα σημαντικό ρόλο στήν ἀπολογητική προσπάθεια τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας κατά τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ καί μετέφρασε στά ἑλληνικά τό 1794, προσθέτοντας ἐκτενεῖς σημειώσεις στό τέλος, ἕνα ἔργο τοῦ Clémence κατά τοῦ Voltaire¹⁵³, ἐνός ἐκπροσώπου τοῦ Διαφωτισμοῦ πού εἶχε ἀσκήσει ὀξύτατη κριτική στήν Ἀγία Γραφή¹⁵⁴.

151. Βλ. ἐνδεικτικά MORAUX, Bibliothèque, ὁ.π., σ. 136. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις, ὁ.π., σ. 22. CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ὁ.π., σ. 415.

152. Παρά ΖΑΒΙΡΑ, Νέα Ἑλλάς, ὁ.π., σ. 492.

153. Γιά τόν ἀντιβολταιρικό ἀγῶνα τοῦ Θεοτόκη, βλ. ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ.π., σ. 52-57. Βλ. καί τόν ἔντονα ἀντιβολταιρικό πρόλογο τοῦ ΘΕΟΤΟΚΗ στή μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ CLÉMENTE, Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. στ' -ιζ'.

154. Βλ. ἐνδεικτικά Α. AGES, Voltaire and the Old Testament: the Testimony of his Correspondence, in *Transactions of the Second International Congress on the Enlightenment*, v. I (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 55), Genève 1967, σ. 43-63. Εἰδικά

Στό έργο του αυτό ο Clémence αναφέρθηκε καί στό πρόβλημα τοῦ κατακλυσμοῦ¹⁵⁵, «τό διηγετικές ἀντικείμενον τῶν σοφισμάτων τῶν ἀπίστων»¹⁵⁶, ἐνῶ ὁ Θεοτόκης προσέθεσε στό τέλος καί ὀρισμένα δικά του σχόλια¹⁵⁷. Πτυχές αὐτῆς τῆς γενικότερης πολεμικῆς του κατά τοῦ ἀντιχριστιανικοῦ χαρακτήρα τοῦ Διαφωτισμοῦ διαπιστώνονται ἤδη στήν πρώτη ἐποχὴ πού ἐξετάσαμε. Τά στοιχεῖα αὐτά ἐπιβεβαιώνουν τή γενική ὁμολογία ὅλων τῶν ἐρευνητῶν τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοτόκη, δηλαδή, ὅτι ἡ ἐνασχόλησή του μέ τίς φυσικές-θετικές ἐπιστήμες δέν ἐπηρέασε τό Ὁρθόδοξο πιστεύω του καί ὅτι ἡ ἐπιστημονική του ἐρευνα παρέμεινε πάντα ὑποταγμένη στούς γενικότερους θρησκευτικούς προσανατολισμούς του¹⁵⁸.

Εἰδικά γιά τό θέμα τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ, πρέπει νά σημειωθεῖ ἐπιπλέον ὅτι ἀποτελέσει ἓνα ἀπό τά πιό πολυσυζητημένα θέματα στίς ἱστορικές σχέσεις μεταξύ θρησκείας καί ἐπιστήμης. Μέ ἀφορμὴ τό θέμα αὐτό, πολλοί προσπάθησαν νά δείξουν τή συμφωνία ἢ τή διαφωνία τῆς Ἀγίας Γραφῆς μέ τή γεωλογία καί τήν παλαιοντολογία καθὼς καί μέ τή συγκριτική ἐθνολογία καί μυθολογία. Οἱ προσπάθειες νά ἐπιτευχθεῖ κάποια συμφωνία τό 16ο καί 17ο αἰῶνα εἶχαν βασικά ἀποτύχει, ὅπως ἔδειξε ὁ D. Cameron Allen¹⁵⁹. Τό ἴδιο συνέβη καί τό 18ο αἰῶνα, στόν ὁποῖο ἀναφερόμαστε, ἀλλά καί τό 19ο αἰῶνα, ὅταν ἡ ἔνταση μεταξύ θρησκείας καί ἐπιστήμης ὀξύνθηκε σημαντικά¹⁶⁰. Ἐνα ἀπό τά μεγαλύτερα προβλήματα τό 19ο αἰῶνα ἦταν ἂν ὁ βιβλικός κατακλυσμός εἶχε ἀποτελέσει πράγματι

γιά τήν Πεντάτευχο καί τό θέμα τοῦ κατακλυσμοῦ, βλ. D. LÉVY, *Voltaire et son exégèse du Pentateuque: critique et polémique* (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 130), Banbury, Oxfordshire 1975, σ. 21-34. Βλ. ἐπίσης B. E. SCHWARZBACH, *Voltaire's Old Testament Criticism* (Études de Philosophie et d' Histoire 20), Genève 1971.

155. Βλ. CLÉMENTE, Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. 350-355.

156. Ὁ.π., σ. 350.

157. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], ὁ.π., σ. 621.

158. Πρβλ. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ὁ.π., σ. 371.

159. D. CAMERON ALLEN, *The Legend of Noah. Renaissance Rationalism in Art, Science and Letters* (Illinois Studies in Language and Literature 33/3-4), Urbana 1963.

160. Βλ. ἐνδεικτικά WHITE, *A History*, ὁ.π., ν. I, σ. 225-248. R. RAPPAPORT, *Geology and Orthodoxy: The Case of Noah's Flood in Eighteenth-Century Thought*, *The British Journal for the History of Science* 11 (1978) 1-18. C. C. GILLISPIE, *Genesis and Geology. A Study in the Relations of Scientific Thought, Natural Theology, and Social Opinion in Great Britain, 1790-1850* (Harvard Historical Studies 58), Cambridge, MA 1951, New York/London 1959². Γιά τή σημασία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ Gillispie, βλ. N. A. RUPKE, C. C. Gillispie's *Genesis and Geology*, *Isis* 85 (1994) 261-270. Βλ. ἐπίσης C. RUSSELL, *Noah's Flood: Noah and the Neptunists*, *Faith and Thought* 100 (1972/73) 143-158. J. R. MOORE, *Charles Lyell and the Noachian Deluge*, *Evangelical Quarterly* 45 (1973) 141-160.

τήν άφορμή γιά ριζικές γεωλογικές αλλαγές και άν σχετιζόταν μέ τή Θεία πρόνοια και τήν επέμβαση τοῦ Θεοῦ στίς φυσικές διαδικασίες. Τό θέμα τοῦ κατακλυσμοῦ εἶχε συζητηθεῖ και στήν Ἑλλάδα τήν ἴδια περίοδο μέ σκοπό νά δειχθεῖ ἡ συμφωνία Βίβλου και ἐπιστήμης¹⁶¹, παρότι παρατηροῦμε παράλληλα και ἀμφισβητήσεις τῆς ιστορικότητας τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ¹⁶². Εἰδικά πάντως γιά τό χῶρο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους ἀμφισβητήτες τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ - ἐκτός τοῦ Baron d' Holbach - ὑπῆρξε ὁ Voltaire. Κατά τή γνώμη του, τό βιβλίο τῆς *Γενέσεως* ἦταν μία συλλογή λαϊκῶν - ὄχι ἀποκλειστικά ἰουδαϊκῶν- μύθων και παραδόσεων και ἕνας παγκόσμιος κατακλυσμός ἦταν ἐπιστημονικά τελείως ἀδύνατος. Ἡ μόνη λύση θά ἦταν νά ἐντάξει κανεῖς τό ὅλο θέμα στό χῶρο τοῦ θαύματος. Ἀλλά σέ ἄλλο σημεῖο, ὁ Voltaire ἀναφέρθηκε ἐντελῶς ἀρνητικά στό πῶς δημιουργοῦνται τά «θαύματα» ἀνάμεσα σέ ἀγράμματους και ἀμόρφωτους λαούς¹⁶³. Στήν ἴδια κατεύθυνση φαίνεται ὅτι κινεῖται γενικά και τό σχετικό ἄρθρο «Déluge» τοῦ Boulanger στήν *Encyclopédie*, στό ὁποῖο ἐξετάστηκαν τά ὑπέρ και τά κατά τῆς θεωρίας γιά τόν παγκόσμιο κατακλυσμό¹⁶⁴. Τό κλίμα αὐτό ἐξηγεῖ τό γιατί ὁ Θεοτόκης τήν ἴδια ἐποχή προσπάθησε νά ὑποστηρίξει τήν ιστορικότητα και τήν ἀξιοπιστία τῆς βιβλικῆς αὐτῆς παράδοσης. Τό χαρακτηριστικό δέ εἶναι ὅτι δέν ἀναίρεσε πάντα τίς ἐπιστημονικές ἀντιρρήσεις κατά τοῦ κατακλυσμοῦ, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἀλλά κατέφυγε συχνά στήν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, πρᾶγμα πού δείχνει φανερά τίς θρησκευτικές του προτεραιότητες.

Τέλος, πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ὑπάρχουν και ἄλλα στοιχεῖα, τά

161. Βλ. ἐνδεικτικά Κ. ΒΑΡΔΑΛΑΧΟΣ, Φυσική Πειραματική, περιεκτική τῶν νεωτέρων ἐφευρέσεων, Βιέννη 1812, σ. 745-751. Α. C. GASPARI, Εἰσαγωγή γενική τῆς Γεωγραφίας εἰς πλήρη τῆς γῆς γνώσιν, μετάφραση και ἔκδοση ἀπό τούς ἀδελφούς Καπετανάκη, τ. Β', Βιέννη 1816, σ. 258-269.

162. Βλ. μία χαρακτηριστική μαρτυρία τοῦ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ, Ὁράματα και Θάματα, μεταγραφή, εἰσαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Α. Ν. Παπακώστα, Ἀθήνα 1983, σ. 96.

163. Βλ. VOLTAIRE, Dictionnaire philosophique, texte établi par R. Naves, Paris 1954, σ. 212-225, 314-320, 547-550.

164. Βλ. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 4 (Paris 1754, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751-1780, v. 4, Stuttgart/Bad Cannstatt 1966) 795-803. Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, παρά τίς γενικές κατευθύνσεις τῶν Diderot και d' Alembert, πολλά ἄρθρα θρησκευτικοῦ περιεχομένου στήν *Encyclopédie* συντάχθηκαν ἀπό ἱερωμένους και μάλιστα σύμφωνα μέ τίς παραδοσιακές θρησκευτικές ἀντιλήψεις. Βλ. W. E. REX, "Arche de Noé" and other religious articles by Abbé Mallet in the *Encyclopédie, Studies in Eighteenth-Century Culture* 5 (1976) 333-352.

όποια συνηγορούν στο ότι η Ἀμερική δημιουργοῦσε διάφορα θεολογικά προβλήματα τὸ 18ο αἰώνα, ἄσχετα ἂν αὐτὰ δὲν ἀποτελέσαν σημαντικές αἰτίες ἐρίδων. Βασικὴ ἀφετηρία τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἦταν πάλι ἡ συγκεκριμένη *νοοτροπία*, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ παρόντος ἄρθρου καὶ τῆς ὁποίας οἱ ἐκφάνσεις ἦταν ἀρκετὰ διαφοροποιημένες. Μιὰ τέτοια περίπτωση παρατηρεῖται στὸ μοναχὸ Κύριλλο Λαυριώτη ἀπὸ τὴν Πάτρα (1741/44-1829), ὁ ὁποῖος στὴν πολύτομη καὶ ἀνέκδοτη *Ἑρμηνεία εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν* ἔθιξε καὶ τὸ θέμα τῆς Ἀμερικῆς. Τὸ κύριο πρόβλημα γιὰ τὸν Κύριλλο ἦταν τὸ ἂν ἡ Ἀγία Γραφή γνῶριζε τὴν ὑπαρξὴ τῆς Ἀμερικῆς ἢ ὄχι. Σ' ἓνα λόγο του μετὰ τὸ τέλος τῆς *Ἑρμηνείας εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν*, ἀναφέρθηκε καὶ στὸ ἡμισφαίριο τῆς γῆς, «*τὸ ὕφ' ἡμᾶς ἕτερον, ὃ ἐστὶν ἡ Ἀμερικὴ*». Ὁ Κύριλλος ἔκανε λόγο γιὰ κάποιον Ὁρθόδοξο αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος μελλοντικά θὰ ἐλευθέρωνε τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν Τούρκων καθὼς καὶ τὴν προπαγάνδα τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Προτεστάντων καὶ θὰ προσκαλοῦσε ὅλους τοὺς μὴ Ὁρθοδόξους νὰ ἀσπαστοῦν αὐτὴν τὴν πίστι. Τὸ μελλοντικὸ αὐτὸ βασίλειο θὰ ἐπεκτείνετο σ' ὁλόκληρη τὴ γῆ, θὰ περιελάμβανε δέ καὶ τὴν Ἀμερική. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ὁ Κύριλλος τόνισε ὅτι ἡ Ἀγία Γραφή γνῶριζε πράγματι αὐτὸ τὸ μέρος τῆς γῆς, ἄσχετα ἂν μερικοὶ ὑποστήριζαν τὸ ἀντίθετο γιὰ νὰ δικαιώσουν τὴ θεωρία τους σχετικά μέ τὴν τυχαία καὶ αὐτόματη γένεση τῶν ὄντων¹⁶⁵. Ὁ Κύριλλος ἀναφέρθηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ στίς αἰτιάσεις πού διατυπώνονταν τότε ἐναντίον τῆς πρόνοιας τοῦ Θεοῦ, μάλιστα δέ εἰδικά σέ σχέση μέ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς ὑποτιθέμενης μὴ καταγωγῆς τους ἀπὸ τοὺς Πρωτοπλάστους. Ὁ Κύριλλος προσπάθησε νὰ ἀποδείξει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, δηλαδή, ὅτι ἡ Ἀγία Γραφή γνῶριζε στὴν πραγματικότητα τὴν ἡπειρο αὐτὴ καὶ ἄρα ὅτι ὁ Θεὸς σίγουρα τὴν εἶχε συμπεριλάβει στὰ σχέδιά του γιὰ τὴ σωτηρία ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Σ' ἓναν ἄλλο λόγο του, ὁ Κύριλλος ἀναφέρθηκε ἐκτενέστερα στὸ ὅλο θέμα καὶ τόνισε ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος γνῶριζε σαφῶς τὴν ὑπαρξὴ τῆς Ἀμερικῆς «*ἐμφράξας πάντων τῶν ἀθέων τὰ βλάσφημα στόματα, λεγόντων τοὺς ἀνθρώπους γενέσθαι ἐξ αὐτομάτου, καὶ οὐκ ἐκ τοῦ Ἀδάμ παραχθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐνός τρισυποστάτου Θεοῦ, ὡς δῆθεν τῆς Ἀμερικῆς*

165. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Πρὸς τοὺς μὴ δεχομένους τὴν χιλιετὴ τοῦ Χριστοῦ μακαρίαν βασιλείαν, Λόγος 7, Χειρόγραφο 1 τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τόμος 8, § εἴκο'. Βλ. καὶ Α. ARGYRIOU, Les exégèses grecques de l' Apocalypse à l' époque turque (1453-1821). Esquisse d' une histoire des courants ideologiques au sein du peuple grec asservi (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Σειρά Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ 15), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 640.

ἀγνώστου οὔσης παρά τοῖς πάλαι ἀνθρώποις καί τοῦ Ἀμερικού ταύτην μετά πολλῶν κινδύνων καί πόνων, καί δαπάνης χρημάτων καί ἀνθρωπίνων σωμάτων εὐρόντος». Ἀνέφερε δέ διάφορα χωρία ἀπό τήν Ἀποκάλυψιν (5:2-3, 13) γιά νά δείξει ὅτι ἡ χρησιμοποιούμενη ἔκφραση «ὑποκάτω τῆς γῆς» σήμαινε ὅτι ὁ Ἰωάννης γνώριζε τήν Ἀμερική¹⁶⁶, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι, μετά τή πτώση τῶν δύο θηρίων, θά μετεστρέφοντο στήν Ὁρθοδοξία. Ἐπομένως, κατά τόν Κύριλλο, «ἐπιστομίζονται τοίνυν πάντες οἱ ἀλλοτριόφρονες Ἄθεοι, λέγοντες τήν θεῖαν Γραφήν μή εἶδέναι οὐδ' ὅλως τήν Ἀμερικὴν, τοῦ Θεολόγου ταύτην οὐ μόνον εἰπόντος, ἀλλά καί τήν εἰς τόν Χριστόν πίστιν αὐτῆς»¹⁶⁷. Οἱ ἀπόψεις αὐτές τοῦ Κύριλλου δέν πρέπει νά ἐκπλήσσουν, γιατί ὅλο τό ὀγκῶδες ἔργο του βριθεῖ ἀπό τέτοιες υπερβολικές ἐρμηνεῖες καί προεκτάσεις, ἀφοῦ ὁ Κύριλλος ἐπεδίωκε νά δείξει ὅτι ἡ Ἀποκάλυψις προέβλεψε σχεδόν τά πάντα. Πάντως, σημασία ἔχει ὅτι ἔθιξε τό θέμα τῆς Ἀμερικῆς καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου του, γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅτι θά εἶχε σίγουρα κάποιες ἀφορμές γιά νά τό συζητήσει. Δεδομένου δέ ὅτι ἦταν πολύ ἐριστικός καί εἶχε προβλήματα μέ πολλούς λογίους τῆς ἐποχῆς του, εἶναι πολύ πιθανό νά εἶχε θίξει κάποιος ἀπ' αὐτούς τό παρόν θέμα καί νά εἶχε προκαλέσει ἔτσι τήν παραπάνω ἀντίδραση τοῦ Κύριλλου.

XIII

Μετά τίς ἐκτενεῖς αὐτές ἀναφορές στά θεολογικά προβλήματα πού δημιούργησε ἡ Ἀμερική τήν περίοδο τοῦ (νεο)ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κρίνουμε ἀναγκαῖα μιά ἐπιστροφή στίς εἰσαγωγικές μας παρατηρήσεις. Πρόκειται γιά τή συγκεκριμένη νοοτροπία νά ἀναζητοῦνται συνεχῶς ἀπαντήσεις γιά ἐπιστημονικά θέματα στήν Ἀγία Γραφή καί γενικότερα νά ἐπιδιώκεται ἡ προσαρμογή νέων γνώσεων σέ ἐπικρατούσες θρησκευτικές ἀντιλήψεις. Ἡ νοοτροπία αὐτή στίς ποικίλες ἐπὶ μέρους ἐκφάνσεις της δημιούργησε σοβαρότατα προβλήματα στίς σχέσεις θρησκείας καί ἐπιστήμης τούς Νεώτερους Χρόνους. Τό πρόβλημα τῆς Ἀμερικῆς δέν δη-

166. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Ἀμερική βρισκόταν «κάτω» ἀπό τό δικό μας ἡμισφαίριο στίς περιοχές τῶν ἀντιπόδων ἦταν διαδεδομένη τήν ἐποχή ἐκείνη στόν ἐλληνικό χῶρο. Ἔτσι, ὁ ἱερέας ΠΟΛΥΖΩΗΣ ΚΟΝΤΟΣ, Ποικίλη Διδασκαλία, ὁ.π., σ. 54, ἀρνήθηκε μέν γιά θρησκευτικούς λόγους τήν ὑπαρξή ἄλλων κόσμων σέ ἄλλους πλανῆτες, ἀλλά συμπλήρωσε χαρακτηριστικά: «Πλὴν κάτωθέν μας ἐγνωρίσθη νέος κόσμος ἡ Ἀμερική».

167. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν τάξεων, ἡθῶν καί κανόνων, ὅτι προεγράψαν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει, Λόγος 9, Χειρόγραφο Ι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τόμος 8, § 390α'.

μιούργησε βέβαια σοβαρές εντάσεις στον ελληνικό χώρο τό 18ο αιώνα, απασχόλησε όμως πολύ περισσότερο τή Δυτική Εὐρώπη. Διάφορα άλλα θέματα όμως πού σχετίζονται μέ τήν ὅλη προβληματική, ὅπως ὁ παγκόσμιος κατακλυσμός καί οἱ θεωρίες γιά τό μονογενισμό ἢ τόν πολυγενισμό, απασχόλησαν έντονα τή χριστιανική θεολογική σκέψη μέχρι τίς μέρες μας ἀκόμη. Ἡ παροῦσα μελέτη ἔδειξε ἐπίσης ὅτι, παρά τίς διαφορές τους στήν τακτική ἀντιμετώπισης τοῦ προβλήματος, ὁ Νεόφυτος, ὁ Θεοτόκης καί ὁ Κύριλλος εἶχαν ὁρισμένα κοινά σημεία, ἰδίως ἀναφορικά μέ τίς ἀφετηρίες τους. Καί οἱ τρεῖς δέν ἦταν σέ καμιά περίπτωση διατεθειμένοι νά ἀμφισβητήσουν τίς πληροφορίες τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἔστω καί ἄν, φαινομενικά τοῦλάχιστον, ὑπῆρχαν κάποια σημεία πού παρέμεναν χωρίς ἱκανοποιητική ἐξήγηση. Ὁ Θεοτόκης εἶχε δεχθεῖ βέβαια τήν ἐπιστημονική πρόοδο καί εἶχε χρησιμοποιήσει σέ μεγάλο βαθμό τίς τότε ἐπιστημονικές ἐξελίξεις, ἀλλά πάντα τίς υπέτασσε στίς θρησκευτικές του ἐπιλογές, τίς ὁποῖες οὐδέποτε ἀμφισβητοῦσε. Ἔτσι, ἦταν σέ θέση νά δώσει στόν Νεόφυτο μιά ἱκανοποιητική ἀπάντηση σχετικά μέ τό θέμα μας καί νά ὑπερβεῖ τίς ὑπάρχουσες δυσκολίες, «ἐπιβεβαιώνοντας» τήν ἀξιοπιστία τῶν βιβλικῶν πληροφοριῶν. Ἀλλωστε, ἔγραφε σέ μιά ἐποχή, κατά τήν ὁποία ἡ ἀμφισβήτηση τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἶχε καταστεῖ σχεδόν ρουτίνα στά πλαίσια τῶν ἀντιχριστιανικῶν τάσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἐπιπλέον τό γεγονός ὅτι ἡ ἐν λόγῳ νοοτροπία συνεχίζει νά ὑφίσταται καί νά λειτουργεῖ σέ πολλούς θρησκευτικούς κύκλους σήμερα, καί στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό. Παρά τήν οὐσιαστική ἀποδέσμευση τῆς ἐπιστήμης ἀπό τή θρησκεία, διαδίδεται ἀκόμη ἀπό τέτοιους κύκλους ὅτι μπορεῖ νά ἀνακαλύψει κανεῖς ἐπιστημονικά στοιχεῖα στήν Ἀγία Γραφή ἢ τοῦλάχιστον ὅτι οἱ πληροφορίες της δέν διαψεύδονται ἀπό τή σύγχρονη ἐπιστήμη¹⁶⁸. Ἡ κύρια αἰτία τέτοιων τάσεων ἐντοπίζεται βασικά σέ μιά ἐσφαλμένη ἀντίληψη περί τῆς θεοπνευστίας τῆς Ἀγίας Γραφῆς¹⁶⁹. Στίς ΗΠΑ εἶναι γνωστές οἱ ποικίλες ὁμάδες συντηρητικῶν Προτεσταντῶν (π.χ. τῶν Creationists)¹⁷⁰, οἱ ὁποῖοι δέχονται

168. Ἡ συσχέτιση τοῦ βιβλικοῦ κατακλυσμοῦ μέ τή σύγχρονη ἐπιστήμη ἔχει ἐπιχειρηθεῖ μέ διαφορετικούς τρόπους. Γιά μιά περίπτωση, βλ. W. S. OLSON, *Has Science Dated the Biblical Flood?*, *Zygon* 2 (1967) 272-278.

169. Βλ. σχετικά ΜΑΚΡΙΔΗΣ, *Die religiöse Kritik*, ὁ.π., σ. 568-625.

170. Εἰδικά γιά τό πρόβλημα τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ, βλ. J. C. WHITCOMB, JR./H. M. MORRIS, *The Genesis Flood: The Biblical Record and its Scientific Implications*, Grand Rapids 1961. A. C. CUSTANCE, *The Flood: Local or Global?*, Grand Rapids 1979. Βλ. τήν κριτική τοῦ S. J. GOULD σέ τέτοιες προσπάθειες: *Creationism: Genesis vs. Geology*, in DUNDES, ed., *The Flood Myth*, σ. 427-437, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

τήν κατά γράμμα θεοπνευστία καί τό ἀπόλυτο ἀλάθητο τῆς ᾿Αγίας Γραφῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀντλοῦν ἀπ' αὐτήν καί «ἐπιστημονικές» πληροφορίες, ὄχι μόνο σχετικά μέ τόν παγκόσμιον κατακλυσμό¹⁷¹, ἀλλά καί γιά πλῆθος ἄλλων θεμάτων¹⁷². Παρόμοια φαινόμενα ἀπαντῶνται καί στόν Ὅρθόδοξο ἐλληνικό χῶρο. Ἄν μελετήσῃ κανεῖς, λόγου χάριν, τά ὅσα γράφει ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἰωήλ Γιαννακόπουλος γιά τήν ἐπιστημονική ἐπιβεβαίωση τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ, τοῦ μονογετισμοῦ καί τῆς χρονολογίας τοῦ κόσμου σύμφωνα μέ τήν ᾿Αγία Γραφή¹⁷³, θά διαπιστώσῃ τήν ἔντονη προσπάθεια νά συμβιβαστοῦν μέ κάθε τρόπο θρησκεία καί ἐπιστήμη. Ἡ μέθοδος δέ μέ τήν ὁποία ἐπιχειρεῖται αὐτό καθώς καί ἡ ὅλη σκοποθεσία δέν ἔχουν μεταβληθεῖ οὐσιαστικά ἀπό τήν ἐποχή πού εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τά θέματα αὐτά ὁ Θεοτόκης. Ἄλλωστε, στήν οὐσία πρόκειται γιά ἐπιβιώσεις τῆς ἰδίας ἀκριβῶς νοοτροπίας.

Ἐν τούτοις, οἱ ἐφαρμογές τῆς νοοτροπίας αὐτῆς παρουσιάζουν πολλά σημαντικά ἀσθενῆ σημεῖα στίς μέρες μας. Τά δεδομένα τῆς ἐπιστήμης μεταβάλλονται μέ γρήγορους ρυθμούς σέ σύντομο χρονικό διάστημα, ὁπότε παρουσιάζεται ἡ ἀδήριτη ἀνάγκη σέ ὅσους ἀποδέχονται τήν παρὰπάνω νοοτροπία, νά προσαρμόζον συνεχῶς τίς βιβλικές πληροφορίες - ἄσχετα ἂν αὐτό εἶναι πάντα πραγματοποιήσιμο - στά ἐκάστοτε τελευταῖα ἐπιστημονικά δεδομένα. Οἱ τεράστιες ὅμως διαφορές μεταξύ τοῦ βιβλικοῦ κοσμοειδώλου καί τῶν ἀπόψεων τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης εἶναι ἐμφανέστατες. Οἱ ἐπαῖοντες γνωρίζουν ὅτι, ὅσοι χρησιμοποιοῦν τήν ᾿Αγία

171. Ὑπάρχει βέβαια ἕνα μακρὸ ὑπόβαθρο τέτοιων προσπαθειῶν στή Δυτική χριστιανική σκέψη γενικά. Πρβλ. ἐνδεικτικά μερικές περιπτώσεις σχετικά μέ τόν κατακλυσμό: Natur und Bibel in der Harmonie ihrer Offenbarungen. Ein Handbuch moderner Forschung, in Verbindung mit Professor Dr. Otto Hamann und Dr. Karl Hauser hrsg. von Dr. Johannes Riem, Hamburg 1910, σ. 89-151. J. RIEM, Die Sintflut. Eine ethnographisch-naturwissenschaftliche Untersuchung, Stuttgart 1906. P. J. LE RICHE, Scientific Proofs of a Universal Deluge, *Journal of the Transactions of the Victoria Institute* 61 (1929) 86-117. L. M. DAVIES, Scientific Discoveries and Their Bearing on the Biblical Account of the Noachian Deluge, *ibid.* 62 (1930) 62-95.

172. Γιά τίς κινήσεις αὐτές, βλ. τήν ἰδιαίτερα κατατοπιστική μελέτη τοῦ R. NUMBERS, *The Creationists*, New York 1992.

173. Ι. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄. Κείμενον, ἐρμηνευτική παράφρασις, σχόλια, προβλήματα, χάρται, τ. Α΄. Ἡ Γένεσις, Ἀθήναι 1960², σ. 359-360, 424-426, 433-449. Ὑπάρχουν φυσικά καί ἄλλες τοποθετήσεις. Στό μᾶλλον κηρυγματικοῦ χαρακτήρα ἄρθρο του γιά τόν κατακλυσμό, ὁ Ι. ΔΑΒΒΕΤΑΣ, Κατακλυσμός, *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια* 7 (1965) 435-438, δέχεται τό γεγονός ὡς ἀναμφισβήτητο καί τό θεωρεῖ παγκόσμιας ἐμβέλειας· ἀναφέρει δέ ὅτι ἡ γεωλογία οὔτε στηρίζει, οὔτε ἀναιρεῖ τήν ἀγιογραφική παράδοση.

Γραφή σάν επιστημονικό έγχειρίδιο υπό οϊανδήποτε μορφή, μόνο προβλήματα προκαλουν στίς σχέσεις θρησκείας καί ἐπιστήμης. Παραδείγματος χάριν, δέν εἶναι δύσκολο νά δειχθεῖ ὅτι ἡ χρονολόγηση τοῦ κόσμου στά ἑπτὰ καί πλέον χιλιάδες χρόνια ἀπό τήν ἐποχή μας, ἡ ὁποία βασίζεται ἀποκλειστικά σέ βιβλικές πληροφορίες, θεωρεῖται τελείως ἀστήρικτη μέ βάση σύγχρονες θεωρίες, οἱ ὁποῖες, πέρα ἀπό τίς διαφορές τους, κάνουν λόγο γιά ἀσυγκρίτως μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα¹⁷⁴. Τελειώνοντας, πρέπει νά σημειώσουμε ἐπίσης τό σημαντικό γεγονός ὅτι ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Θεοτόκη καί μετὰ δρομολογήθηκαν ἀπό τοὺς φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικό χῶρο οἱ πρῶτες οὐσιαστικές προσπάθειες νά περιοριστεῖ ἡ αὐθεντία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὸν καθαρά θρησκευτικό χῶρο. Αὐτό δέν ὁδήγησε βέβαια στήν τελική ἐξαφάνιση τῆς προαναφερθείσης νοοτροπίας· συνέβαλε ὅμως ἄρκετά στήν ἐξασθένησή της καί τελικά στήν βαθμιαία ἀποδέσμευση τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ θρησκευτικές προϋποθέσεις καί ἐλέγχους στά πλαίσια τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας.

174. Αὐτό ἀναγνωρίζεται καί ἀπὸ σύγχρονους Ὁρθόδοξους θεολόγους. Βλ. τό ἄρθρο Χρονολογία βιβλική, *Θρησκευτικὴ καί Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 12 (1968) 373.

SUMMARY

THE AMERICAN CONTINENT AS A THEOLOGICAL PROBLEM DURING THE (NEO)HELLENIC ENLIGHTENMENT

The discovery of America contributed not only to the radical expansion of human knowledge and to a reorientation of man's place on earth, but caused some theological problems too. These difficulties appeared mainly because of the existence of indigenous population in the New World. What was the origin of these people? Were they descended from Adam and Eve? Were they affected by the original sin? Had Christ saved them? Why are they not mentioned in the Bible? What was their relation to the inhabitants of the already known world? Among the various answers to these questions in Western Europe, the Preadamite theory by Isaac La Peyrère (1596-1676) should be mentioned here. La Peyrère suggested a polygenetic theory and argued for the existence of human beings on earth before the creation of Adam and Eve. Despite harsh criticism and countermeasures by the religious establishment of that time, La Peyrère's theory tried to reconcile the biblical information with the new discoveries, exerted strong influences in the long run and paved the way for the wider dissemination of polygenism (e.g., by Voltaire).

The purpose of this article is to examine the belated diffusion of these ideas and discussions in pre-independence Greece during the period of the (Neo)Hellenic Enlightenment. Our main source is the correspondence between Neophytos Kausokalyvitis (1713-1784) and Nikiphoros Theotokis (1731-1800), two of the eminent intellectual figures of the eighteenth century. Neophytos had some questions about the New World, therefore he asked for Theotokis' opinion, whom he esteemed highly. For example, had the Christian message reached the New World before 1492? What was exactly the origin of the Americans? How did they manage to reach this remote continent? When was America first inhabited? Did the universal flood affect the New World? Theotokis in his lengthy answer exhibited clearly the characteristics of a polyhistor. Aside from his strong theological background, he was very well informed of the latest developments in the fields of archaeology, history, geography and natural science. He put particular emphasis on the defense of the historicity of the biblical account concerning the universal deluge. For this reason, he tried to prove that America was populated for the first time after this cosmogonic event. He also discussed some additional (theological) issues in relation to the American continent. Theotokis' main concern was to show that the biblical information in general can be corroborated and verified by science, because the

Bible is a God-inspired work that can never lie. It should not be forgotten that Theotokis wrote his letter during the period of the Enlightenment and was acutely aware of the serious dangers posed to Christian doctrine by various anti-religious currents. No doubt, the discovery of America did not cause a major controversy at that time. Its limited discussion, however, is indicative of a certain religious mentality which has a long historical background since the early Christian times and which constantly seeks to reconcile the Bible with scientific knowledge and progress. Despite the differentiation of science from religion, this mentality prevails in various forms among certain religious circles even nowadays. Its objective is to “marry” the Bible with science and to demonstrate the scientific reliability of the former in every possible detail (e.g., the creation account of *Genesis*, the universal flood).

VASILIOS N. MAKRIDES